

Articles d'historiens sur octobre 1956 (en anglais et en polonais)

1. Johanna Granville, "To invade or not to invade ? A new look at Gomulka, Nagy, and Soviet Foreign Policy in 1956", *Canadian Slavonic Papers*, December 2001. (p.1-20)
2. Anna M. Cienciala, *The Revolts of 1956*. (p.21-27)
3. Jan Nowak-Jeziorański, *Polska i Węgry w roku 1956*. (p.28-31)
4. Witold Jedlicki, *Ocena wydarzeń z października 1956 r.* (p.32)
5. Paweł Machcewicz, *Ocena wydarzeń 1956 r.* (p.32)
6. Janusz Wróbel, „Polski Październik 1956 r.”, *Dziennik*, Przegląd Polski, 2001. (p.33-36)
7. Antoni Dudek, *Pierwszy kryzys*. (p.37-48)
8. Antoni Zambrowski, *Październik 1956, pierwsza zwycięska insurekcja bezkrwawa*. (p.49-50)

1. Johanna Granville, "To invade or not to invade ? A new look at Gomulka, Nagy, and Soviet Foreign Policy in 1956", *Canadian Slavonic Papers*, December 2001.

JOHANNA GRANVILLE is an Assistant Professor of Political Science at Clemson University and author of The First Domino : Hungary and the USSR in 1956 (forthcoming). She has worked extensively in archives in Moscow, Budapest, Warsaw, Berlin, and Vienna on Fulbright, IREX, and ACTR grants.

ABSTRACT: Why did the Soviet Union intervene in Hungary but not in Poland? This article argues that the crisis in Hungary was much deeper. Hungarian communist officials were perhaps more willing to tolerate Soviet military "assistance," because they were haunted by the political rightist "reaction" and their collective memory of the "white terror" that had overthrown Bela Kun's communist regime in 1919 and made the communist party illegal in Hungary. There was no real Hungarian "Poznan." Thus, Kremlin leaders, Hungarian party officials, Hungarian reform communist intellectuals, and even the student organizers of the October 23 demonstration were caught off guard by the revolution; it seemed to come from nowhere. Kremlin leaders could understand Polish workers' demands for bread, but had a harder time understanding Hungarian demands for freedom. Both Gomulka and Nagy attempted to bridge the fundamental contradictions of de-Stalinization, namely, that to achieve political consolidation, their party leaderships had to strike a compromise between the aspirations of their populations and the demands of the Kremlin. Reasons why Gomulka succeeded, at least in the short run, and Nagy failed can be found both in their different personalities and the differences in the natures of the Polish and Hungarian crises.

The different courses of events in Poland and Hungary in October 1956 have long intrigued scholars. Why did the Soviet Union intervene in Hungary but not in Poland? One group of Cold War historians has explained Soviet actions by focusing on the two countries' different historical experiences. They posit that, for the Russians, dealing with the Hungarians was a "novel experience," since no part of Hungary had ever been under Russian rule. The Second World War, they add, was less traumatic for Hungarians than for Poles.¹ A second group has emphasized individual personalities, arguing that the outgoing heads of the Stalin-era leadership, Edward Ochab in Poland and Erno Gero in Hungary, shaped events the most.² Others in this group argue, alternatively, that Wladyslaw Gomulka and Stefan Cardinal Wyszynski were wiser, bolder leaders, better able to deter Soviet aggression than were Imre Nagy and Jozsef Cardinal Mindszenty.³ Still a third group has argued that, in contrast to the Poles, the Hungarians alarmed the Soviet Union by going too far, especially by declaring neutrality, withdrawing from the Warsaw Pact, and establishing a multiparty system.⁴

Nearly a decade has passed since communist bloc archives began to open, and thus perhaps it is appropriate to take stock and ask: do the new documents drastically alter these older explanations of the Polish and Hungarian events? This article will compare these events, drawing on recently declassified documents from Hungarian, Polish, and Russian archives. It will conclude that, while the documents do not alter the older

interpretations significantly, they do highlight certain limitations of traditional explanations for the Soviet intervention in Hungary, as well as limitations of cold war historiography in explaining how the Soviet leaders managed their own backyard.

The crisis in Hungary was much deeper. Hungarian communist officials were perhaps more willing to tolerate Soviet military "assistance," because they were haunted by the political rightist "reaction" and their collective memory of the "white terror" that had overthrown Bela Kun's communist regime in 1919 and made the communist party illegal in Hungary. There was no real Hungarian "Poznan." Thus, Kremlin leaders, Hungarian party officials, Hungarian reform communist intellectuals, and even the student organizers of the October 23 demonstration were caught off guard by the revolution; it seemed to come from nowhere. Kremlin leaders could understand Polish workers' demands for bread, but had a harder time understanding Hungarian demands for freedom. Both Gomulka and Nagy attempted to bridge the fundamental contradictions of de-Stalinization, namely, that to achieve political consolidation, their party leaderships had to strike a compromise between the aspirations of their populations and the demands of the Kremlin. Reasons why Gomulka succeeded, at least in the short-run, and Nagy failed can be found both in their different personalities and the differences in the natures of the Polish and Hungarian crises.

Historians can easily challenge the first explanation (dealing with the Hungarians was a "novel experience" for the Russians). It is beyond the scope of this article to compare at length Polish and Hungarian relations with the Soviet Union. However, historians can easily point, for example, to the 1849 tsarist invasion to help the Austrians suppress the Hungarian revolution; the communist regime under Bela Kun (March-July 1919); and the experience of the thousands of Hungarian POWs in the USSR, some of whom were not permitted to return to Hungary until well into the 1950s.⁵ Moreover, one could easily reason to a different conclusion: the Russians' alleged inexperience in dealing with the Hungarians might very well have discouraged them from intervening twice. Likewise, extensive experience with the Poles might very well have prompted the Khrushchev leadership to order a full-scale invasion.

INDIVIDUAL PERSONALITIES

As for the second group of historians, it is true in some ways that earlier personalities, such as Edward Ochab in Poland and Erno Gero in Hungary, shaped events to a great extent. This section will first provide some basic background information, then compare the Poznan and October 23 crises, and finally compare the personalities of Gomulka and Nagy.

Just two weeks after Khrushchev delivered his Secret Speech on February 25, Ochab replaced Boleslaw Bierut, who had died of a heart attack during the Twentieth Party Congress in Moscow, on March 12, 1956. In Poland, as in the other "satellite" countries a rift existed between the so-called Stalinist "Muscovites" (communist leaders who stayed in the USSR during World War Two) and the "home communists" (those who had languished in Stalinist prisons at home). In Poland, however, the Muscovites (e.g., Boleslaw Bierut, Hilary Minc, Jacob Berman, Edward Ochab, and others) never quite established dominance in the Polish communist party in the early postwar years. Wladislaw Gomulka and the indigenous communist underground had had too much authority.⁶ While Ochab had lived in the USSR during World War Two and developed strong loyalty to Moscow, he was nevertheless a middle-of-the-roader ("the Polish Hamlet") who eventually relinquished power peacefully to Gomulka. He admitted that Gomulka should not have been arrested as a "rightist deviationist," and agreed to nominate him and his closest political allies (e.g., Marian Spychalski, Zenon Kliszko, Ignacy Loga-Sowinski, and others) for Politburo membership at the Eighth Plenum of the Polish United Workers Party (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, or PZPR), which was set to take place on October 17, 1956.⁷

POZNAN (JUNE 1956)

Before turning to the Hungarian case, it is necessary to examine the Poznan revolt of June 28-29, 1956, which further contributed to the difference in the October events in the two countries. Many scholars mention this revolt only in passing⁸ while others omit it from their historical narrative altogether.⁹ Still others have described the uprising more extensively, but due to the lack of archival sources mention very little or nothing about the Polish political and military decision making process during the crisis.¹⁰ Also sorely lacking in secondary literature is a detailed comparison of Polish and Hungarian crisis management styles in the Poznan revolt and October 23 Hungarian student demonstration, respectively.

On Saturday, June 23, workers of the Poznan Stalin Works [Zakłady Imieniem Stalina, Poznan, or ZISPO] locomotive plant in Poznan (Poland's fourth largest city) met and decided to send a delegation to Warsaw to

persuade the central authorities to meet five key demands, including a twenty percent wage increase. By June 28 the delegation had still not received an answer from the authorities about the wage increase, and rumors were also spreading that this delegation had been arrested.¹¹ Thus, early that Thursday morning (later known as "Black Thursday"), the night and day shifts of ZISPO (which employed a total of 12,000 workers) decided to stage a demonstration.¹² Assuming the original ZISPO delegation had been arrested, the crowd first attacked the city jail, free the prisoners, and seized weapons from the guards. Then the workers attacked the radio station engaged in jamming Western broadcasts. Still looking for allegedly arrested delegates, the demonstrators next attacked the building of the District Office of Security (Wojewodzki Urzad Bezpieczenstwa). This is where the first shots were fired about eleven o'clock.¹³ The demonstration escalated into large antigovernment riots in Poznan and other Polish cities.

The Poznan revolt differs from the Hungarian student demonstration on October 23-24, 1956 in several ways. First, the Poznan crisis was mainly a workers' revolt caused by acute economic distress. Polish archives are full of top-secret, unpublished, letters sent to the CC PZPR, which illustrate this distress.¹⁴ Due in part to the limited nature of the crisis, the Polish authorities were able eventually to contain it.

Secondly, Ochab and his colleagues were physically present in Poland on June 28 and thus could take action, although after initial delay. Furthermore, the PZPR Politburo decided to send to Poznan a governmental delegation consisting of the Prime Minister Jozef Cyrankiewicz and Central Committee secretaries Jerzy Morawski (in charge of propaganda); Edward Gierek (in charge of heavy industry and transport); and Wiktor Klosiewicz (Chairman of the Central Council of Trade Unions). Cyrankiewicz was in charge of the political situation.¹⁵

Thirdly, First Secretary Ochab did not berate the Poznan workers over the radio during the crisis. Instead, at the later plenary session of the Central Committee on July 19, Ochab contritely acknowledged that the "callousness and bureaucracy of the authorities, both central and local" played an important role in the events.¹⁶ Surprisingly, documents reveal that not all PZPR members-even the more liberal ones-agreed that what happened was a spontaneous expression of workers' grievances. Edward Gierek, who was considered to be a progressive PZPR Politburo member (and who eventually succeeded Gomulka as First Secretary), thought the demonstration had been planned well in advance.¹⁷ At a Central Committee meeting on July 7, Gierek said:

[W]hat goal did the organizers of the provocation have?... [T]he goal was to organize a strike in the whole city of Poznan ... to organize armed robberies of the special buildings belonging to the government such as jails, courts, district attorney offices, etc.... There can be no doubt that the objective of these actions was to show foreign countries and the rest of Poland that there is a force against the government in the country [and] to pry the masses away from the government. In the morning hours of June [28], well-organized and bands armed with monkey wrenches, sticks, and crowbars, and sometimes even with pistols, using terror and provocation, forced the workers to stop work and to get out in the streets.¹⁸

Fourthly, the Polish leaders managed the Poznan crisis on their own, without calling in Soviet troops. None of the Polish leaders apparently even mentioned the possible need to do so.¹⁹ In the aftermath of the two Soviet interventions in Hungary and the inability of the Hungarian armed forces to contain the rebellion there, the Polish military's containment of the Poznan riots has been portrayed as having been prompt and efficient.²⁰ As PZPR member Jerzy Morawski later claimed in a television interview, the Polish authorities "reacted fiercely" to the Poznan events in order to reassure the Russians that their "military assistance" would not be needed.²¹ Some analysts say the Polish authorities even overreacted, i.e., that the riots could have been contained without any military force whatsoever.²²

Until recently, little was known about the political and military decision making process at the height of the Poznan crisis. However, according to Polish historian Edward Jan Nalepa, who has done extensive archival research, the Polish response was far from efficient. "Everybody waited for events to develop, which became increasingly dramatic with each passing hour," Nalepa wrote.²³

After a flurry of initial phone calls, an emergency session of the PZPR Central Committee was convened at 10:00 a.m. on June 28.²⁴ The objective was to decide how "to preserve public order" using only the Citizens' Militia [Milicja Obywatelska, or MO] and the KBW "without asking for reinforcements from outside of the city." Brigadier General Wlodzimierz Mug (head of the KBW) suggested calling in additional armored KBW units stationed near Szczytno, because the local KBW units were inadequate. (These KBW forces in Poznan

consisted of only 329 soldiers, including 62 officers, and they were already busy guarding transport lines, stores, and other key points in the city).²⁵ However, since these reinforcements could not arrive until the next day, June 29, the PZPR and military officials decided to call in regular army units under the jurisdiction of the Ministry of National Defense. A discrepancy exists in the sources on the question of who actually suggested the use of the Polish Army to suppress the rebellion. According to Ochab, Marshal Rokossowski volunteered to use the army units.²⁶ General Mug, on the other hand, claims that Rokossowski remained silent during the meeting when the use of the army was discussed.²⁷

In a somewhat disorganized manner on June 28 and 29, these regular army units, along with MO units, pursued insurgents hiding on rooftops and higher floors of buildings. Close analysis reveals that there were no evacuation and defense plans for even the most strategic public buildings in Poznan.²⁸ The local police departments did not cooperate with the MO units (in large part because the demonstrators had robbed the police of their weapons).²⁹

Finally, the Polish army and security forces did follow orders more or less. According to Nalepa, a few officers tried to resist firing on the crowds, but most members of the armed forces, especially the KBW, were willing to carry out the orders. (It should be remembered that the Polish military establishment was still dominated by many Soviet commanders and pro-Soviet Polish officers.)

There has also been some controversy about the number of casualties in the Poznan rebellion. According to the original Polish Press Agency's report on June 30, 1956, thirty-eight people were killed and 270 injured.³⁰ Later, on July 17, 1956, Marian Rybicki (the Polish Chief Public Prosecutor) revealed in an interview that the death toll was actually fifty-three, if one included those who died in the hospitals.³¹ Rybicki announced that nine soldiers and employees of the State Security Ministry (Urząd Bezpieczeństwa, or UB) were killed. He estimated the number of injured people to have been around 300, including 21 Polish Army soldiers, 13 UB employees and 5 militia members. More recent scholarship reveals that as many as 100 people died.³²

Casualties aside, the Poznan revolt was an important learning experience, both for the Polish communist leadership and for the Polish armed forces. Despite their initial hesitation when faced with this emergency, Ochab and his PZPR colleagues discovered that they could address the workers' grievances and still maintain the PZPR's political monopoly while conforming to Soviet foreign policy and security interests. The Poznan experience made the Polish authorities more cautious and eager to avoid bloodshed in further rebellions in Poland itself, as well as in a conflict with the Soviet Union several months later in October.³³ Reflecting back on Poznan, Gomulka told an audience in Katowice on December 4: "No one can doubt that the situation in Poland was very tense, as proven by the Poznan events.... In my opinion [Poznan and] the Eighth Plenum came in time to show us a new way. It is important to understand new ideas and content."³⁴ The Khrushchev leadership also learned valuable lessons from Poznan. Initially it blamed Poznan on "imperialists" who were "fomenting disunity" within the Soviet bloc.³⁵ Later the Soviet leaders admitted that their alarm was unfounded and that Ochab and Gomulka were reliable.³⁶ Thus, in all likelihood, the Poznan experience indirectly helped convince the Khrushchev leadership that the Poles could deal with the "Polish October" themselves. In another sense, whereas the Soviet leaders could understand Polish workers' demands for bread, they had a harder time grasping the Hungarian people's demands for freedom.

THE HUNGARIAN LEADERSHIP AND THE OCTOBER 23 STUDENT DEMONSTRATION IN BUDAPEST

The revelations in Khrushchev's Secret Speech precipitated the collapse of the Hungarian communist party. Once the regime lost its self-confidence, all segments of Hungarian society were bound to manifest deep discontent. In comparison to the Polish leadership after Khrushchev's speech, the Hungarian "Stalinist" leader Matyas Rakosi clung to power until July 1956—longer than any of the other Stalinist leaders, with the exception of Walter Ulbricht in the German Democratic Republic (GDR). Like Ochab, Rakosi spent the second World War in the Soviet Union and developed strong loyalty to Moscow, but he jealously guarded his power. Using the 1948 conflict between Stalin and Tito as a pretext, Rakosi (nicknamed the "Bald Murderer") authorized a particularly cruel wave of purges within his own party, beginning with his rival, Laszlo Rajk, who was innocent of the "crimes" for which he was executed in 1949.³⁷

After the riots in East Berlin in 1953, the Soviet leaders curtailed Rakosi's monopoly of power by forcing him to relinquish one of his posts, the prime ministership, and to share power with the new Prime Minister, Imre

Nagy. As someone who stood outside of Rakosi's inner circle and who was not Jewish, Nagy-the Soviet leaders thought-could perhaps remedy some of the mistakes of the overzealous Stalinists by advocating New Course policies (e.g., increased production of consumer goods, relaxation of terror, and concessions to the peasantry).³⁸ The New Course, however, was probably doomed to fail. It sought to buy off a discontent population without correcting the real imbalances that socialist industrialization had caused. An economic crisis resulted in 1954, which Rakosi cleverly exploited. As First Secretary, Rakosi sabotaged Nagy's efforts from behind the scenes. This dual leadership caused extreme tension among political elites and the general population.

When Soviet Prime Minister Malenkov was ousted in February 1955, the New Course policies quickly lost favor. Nagy, too, was ousted for "rightist deviation" as Prime Minister the following April and expelled from the party altogether in November. Rakosi prevailed as head of the Party, but reform communist intellectuals did not forget Nagy, whom they saw as an alternative to Rakosi.³⁹

In February 1956, the Polish and Hungarian communist parties took their cues from Khrushchev's "Secret Speech" denouncing Stalin's crimes and "cult of personality." Purge victims were rehabilitated. Communist writers who had supported the Stalinist regime now heard the grisly details of the prisoners' experiences and became demoralized. The question of responsibility surfaced and led to sharp intra-party debates. As in Poland, the rift deepened in Hungary between the Stalinist "Muscovites"⁴⁰ and the "home communists," with the latter group gaining popularity. As their criticism grew more radical, their audiences rapidly multiplied, especially at debates held in the so-called Petofi Circle [Petofi Kor], a discussion group of young party members. On March 29 Rakosi reluctantly admitted in a speech in Eger that Rajk had been an innocent victim of "provocation." The police had "misled" the government, Rakosi claimed.

Finally in July 1956, Rakosi was forced to retire. In contrast to Ochab in Poland who assisted the reformer Gomulka, Rakosi did not support any protege and only outwardly promoted Erno Gero, a like-minded hard-liner.⁴¹ Indeed, it can be argued plausibly that, had Rakosi been replaced much earlier with a more liberal reformer like Imre Nagy or Janos Kadar (had each been viable candidates at the time), the entire Hungarian Revolution could have been avoided. Rakosi's refusal to take full responsibility for the repression (especially concerning Laszlo Rajk) during the Stalinist period festered like a sore on the Hungarian body politic, growing more abscessed with each passing month until it ruptured in October. Ironically, as documents show, Rakosi still thought-as late as May, 1957-that he could return to Hungary. He actually claimed that the revolution had occurred because of his absence from Hungary since July 1956!⁴² In Hungary then, there was a groundswell of hatred of the so-called "Rakosi-Gero, clique" and the "personality cult," which was absent in Poland.⁴³

On October 23, about ten thousand students participated in a demonstration in Budapest. Gomulka's rise in Poland provided these Hungarian students and intellectuals with an opportunity to express their grievances against the Stalinist leaders and Soviet domination. The demand for returning Nagy, Rakosi's opponent, was intended to parallel Gomulka's return to power. The students began at the statue of the poet Sandor Petofi.⁴⁴ After articulating the sixteen points and listening to the famous actor Imre Sinkovits recite poetry, the demonstrators marched in a symbolic gesture to the statue of the Polish General Jozef Bern-the hero of the Hungarian Revolution of 1848-1849-chanting slogans such as: "Independence based on freedom and equality!⁴⁵ Poland shows us the way, let's follow the Hungarian way! We're the nation of Father Bem and Kossuth, let's walk hand in hand!" When they arrived at Bern Square around 4:00 p.m., they placed flowers on the statue, hung up Polish flags, the Kossuth coat-of-arms and Hungarian flags-with the coat-of-arms symbol representing the communist regime cut out of the middle.⁴⁶

In contrast to the disgruntled workers in Poznan, the Hungarian students' demands were more political and harder for a conservative regime to meet. In the abovementioned "sixteen points," the students tested the limits of the authorities on October 23 by boldly calling for the dismissal of Rakosi's successor Ern6 Gerd, the reinstatement of the reformer Imre Nagy; the total withdrawal of Soviet troops from Hungary; and true independence and equality with regard to the Soviet Union, among other demands.⁴⁷

Whereas in Poland, the overwhelming majority of Polish soldiers obeyed orders, the regular Hungarian army units wavered and some deserted to the side of the so-called freedom fighters. The soldiers were forbidden to open fire unless they were fired upon. Only the Hungarian State Security Authority (Allamvedelmi Hatóság, or AVH) units could shoot unhesitatingly at the Hungarian demonstrators.⁴⁸

Unlike the Polish leaders during the Poznan crisis, the top Hungarian party leaders (First Secretary Erno Gero, Prime Minister Andris Hegedus, Janos Kadar, Antal Apro, and Istvan Kovacs) had been in Yugoslavia from October 14 to October 23 to patch up differences with Tito. (Gero had also spent most of September and the first week of October on vacation in the Crimea.) The delegation returned from Yugoslavia to Budapest on the day of the student demonstration. Although Gero did not know about the student demonstration before his departure (the students had not planned it as early as October 14), he suspected that the political situation in Hungary was grave and expressed his anxiety to Soviet Ambassador Andropov.⁴⁹ According to new archival documents, a secret meeting of all the communist leaders was held in Moscow on October 24, during which Khrushchev wondered aloud why GerB, Hegedus, and others would dare to "spend time by the sea" when there were "signs that the situation in Hungary is extremely serious."⁵⁰

Thus, the situation in Budapest rapidly escalated in part because the remaining Hungarian leaders could not make key decisions until Gero's delegation returned. By the time the Hungarian leaders arrived in Budapest in the morning of October 23, their options were narrowed. The Hungarian security forces and army had basically failed to contain the violence.

In contrast to Ochab's conciliatory approach to the demonstrators, Erno Gero delivered a scathing radio speech at 8:00 p.m. on October 23 denouncing the Hungarian demonstrators as counterrevolutionaries, further enraging his audience. The Hungarian decision-makers had almost assumed that they would have to call in Soviet troops. Gathered in Gero's room between 9:00 and 9:30 p.m. that evening, the MDP leaders went through the motions of debating the pros and cons of calling in Soviet troops, but in reality they were merely aiding Ger6 in his phone conversation with Khrushchev, during which he requested Soviet military assistance.⁵¹ In all likelihood, the Hungarian communist officials were rather haunted by the political rightist "reaction" and their collective memory of the "white terror" that had overthrown Bela Kun's communist regime in 1919. The Horthy regime had banned the communist party and led the country headlong into an alliance with Hitler. Thus the inter-war period probably served as a reference point for the communist leaders in 1956 in interpreting the political violence around them. This fear may explain why a large section of the Hungarian party accepted Soviet intervention, and why a rift developed among Nagy's followers after the outbreak of the revolution. Nagy and others wanted to return to some version of a "popular front" coalition and others strongly rejected such a retreat.

These officials also feared Hungarian troops were neither sufficiently conditioned nor trustworthy; Minister of Defense Istvan Bata said nothing to dispel their fears.⁵² Even Soviet Presidium members Mikoian and Suslov, who were in Budapest from October 24 on, thought the Hungarians were "exaggerating the strength of the enemy and underestimating their own strength."⁵³ According to Imre Nagy's testimony, none of the members of MDP Central Leadership said a word when Gerd announced that he had ordered the Soviet troops to march towards Budapest.⁵⁴ Thus, unlike the Polish Communists, ostensibly none of whom even mentioned the possible need to call for Soviet help, the Hungarian MDP members seriously did not consider refraining from calling for such aid. They seemed to associate anti-Sovietism automatically with anti-socialism.

Hence the first Soviet intervention in Hungary on October 23-24 was actually an invasion by invitation. Although Nagy was later blamed for inviting the troops, and Hegedus (the former Prime Minister) actually signed the official written invitation ex post facto, it was Gero who verbally requested them. The circumstances behind the request are rather puzzling. It is now known that Gerd summoned the military attache of the Soviet embassy for military assistance. Soviet ambassador Yurii Andropov then attempted to call into action the Special Corps [Osobii Korpus] in Hungary, headed by Pyotr Lashchenko, who replied that he needed a direct command from Moscow.⁵⁵ The Soviet Presidium could not take action, however, until it received a formal request from the Hungarian leadership. Strangely enough, when Khrushchev called Gero (after Gero's call to the Soviet military attache) to invite him to the emergency meeting on October 24 in Moscow, the latter declined, saying the Hungarian situation was too serious, but he did not say a word about his earlier call for military assistance. Andropov then called Moscow to inform Khrushchev about the situation. Only then did Khrushchev call Gero again to tell him the request would be fulfilled, but only if it was in writing. Gero refused, saying he did not have time to summon a meeting.⁵⁶

The Hungarians' initial request on October 23 for Soviet military aid appears to have led the Soviet leaders to conclude that the Hungarian communists, in contrast to the Polish leaders, could not by themselves maintain order in their country. Recall again Khrushchev's exasperation expressed at the October 24 meeting about "what Comrades Gero, Hegedus, and others are doing" "spending time at the sea" when there were "signs that the

situation in Hungary is extremely serious."⁵⁷ Furthermore, "One of the most serious mistakes of the Hungarian comrades," Mikoian and Suslov cabled from Moscow that same day, "was the fact that, before twelve midnight last night, they did not permit anyone to shoot at the participants in the riots."⁵⁸ This initial crackdown only sparked further anti-Soviet rage among the population and caused more problems, including disorganization within Nagy's new government and lynchings of AVO personnel. The Soviet Union ultimately decided to invade massively a second time on November 4. Had there been a "Hungarian Poznan," perhaps the Hungarian leadership might have been able to close ranks.⁵⁹

WLADYSLAW GOMULKA

Other historians in the second group focus on the personalities of Gomulka and Nagy to explain the different outcome of events in Hungary and Poland. In this section I will compare these two leaders and then compare their behavior in the Polish "October" and the post-October 23 events in Hungary, respectively.

Historians have described Gomulka as more Machiavellian than Nagy.⁶⁰ Much of Gomulka's attraction was his closeness to the workers, an image bolstered by his pre-war history of organizing strikes. He had no formal education; at the age of fourteen, he became a blacksmith's apprentice and two years later, began to organize a union. His admittance into the clandestine Communist Party of Poland in 1926 and election as national secretary of the Chemical Workers' Union in 1930 brought him into repeated clashes with the police. Over his lifetime, Gomulka was imprisoned four different times: in 1926 for revolutionary activity; in 1932 for organizing a textile strike at Lodz; in 1936 for revolutionary activity in Silesia; and in July 1951 for "nationalist deviationist crimes" including his opposition to the Cominform in September 1947.

Gomulka had also fiercely opposed the German fascists in underground Poland in the 1940s. Codenamed "Wieslaw," he planned anti-Nazi sabotage and terrorism. These anti-German, anti-fascist sentiments ran deep, facilitating his ability to cooperate with the Soviet Union later in 1956.

Gomulka did not oppose the Germans on ideological grounds alone. He was also keenly aware of the new territory Poland had acquired from Germany on the basis of the Potsdam Agreement in 1945. In fact, in June 1945 he was placed in charge of the so-called Recovered Territories on Poland's western border. Even in 1956, despite the Ulbricht regime's official propaganda, Gomulka felt threatened by German revisionism. At one point he angrily asked Marshal Rokossowski: "Why did we in fact pay reparations to the Germans? It was explained that a certain section of German territory went to Poland, but we were not in fact allies of the Germans during the war .... I would never have agreed to this!"⁶¹

Thus, Gomulka especially appreciated the presence of the Soviet troops in Poland to help defend Poland's western border. He was not about to submit to popular demand for their withdrawal. He grasped the fact that, ultimately, only the USSR could guarantee Poland's new western frontiers. In his speech to the Eighth Plenum on October 19, Gomulka told the Polish communists: "Poland needs friendship with the Soviet Union more than the Soviet Union needs friendship with Poland.... Without the Soviet Union we cannot maintain our borders with the West."⁶² These security concerns enabled him to empathize with the Khrushchev leadership's own concerns about the security of the USSR's western borders; Poland was the Soviet link to the German Democratic Republic, where a huge Soviet army was stationed. If we can judge from his recently declassified, handwritten account of the October 19 Polish-Soviet confrontation, Gomulka wrote: "Poland is not Bulgaria or Hungary-together with the USSR it's the most important [country in the region].... Without us [Poland], it's not possible [for the Soviet Union] to organize a defense against imperialism."⁶³

After the Poznan riot, opposition party members during the Seventh Plenum of the PZPR Central Committee called for Gomulka's rehabilitation and readmission into the PZPR, which occurred in August 1956. On October 19, 1956, he was again elected first secretary of the PZPR.

IMRE NAGY

To be sure, the Hungarian leader Imre Nagy had much in common with Gomulka. Both men were devoted to the communist ideology and received their ideological training in Moscow.⁶⁴ Both had once held top positions in their respective communist parties.⁶⁵ Both were ostracized from the communist party due to their stubborn adherence to nationalist convictions and disapproval of fast-paced collectivization, as well as their

refusal to recant. The popularity of both "reformist" communist leaders wronged by Stalinists rose sharply in the era of destalinization.

Nagy was first appointed Prime Minister in 1953 but was demoted in 1955 and then expelled from the Hungarian Workers' Party (Magyar Dolgozók Partja, or MDP) as a whole. He was not readmitted into the communist party until October 13, 1956, just one week before the student demonstration. (Gomulka-mentioned above-was readmitted into the PZPR in August 1956, two months before the Polish "October.")

DIFFERENCES

There the similarity ends. Although nine years older than Gomulka, Nagy has been described by most scholars as less experienced and pragmatic than Gomulka-an idealistic, scholarly individual who innocently fell victim to the Kremlin's political intrigues.

However, archival documents suggest that Nagy may not have been as heroic a figure as others have painted him. In his earlier years, Nagy's loyalty to the Soviet Union may have outweighed his idealist tendencies. Nagy ("Agent Volodia") served as an NKVD informer in the 1930s. In this way, he was probably protected by the NKVD/KGB and thus escaped the fate of Gomulka (as well as of Traicho Kostov of Bulgaria; and Rudolf Slinsky and Vladimir Clementis of Czechoslovakia) in the anti-Titoist purges. Having emigrated to Moscow in 1930, Nagy established contacts among the Hungarian emigre community, encouraging them to speak candidly with him, and then later reported on them. Of the people upon whom Nagy informed, fifteen were "liquidated" (shot) or died in prison, according to KGB archivists' calculations. "Volodia," his NKVD superiors wrote, is a "qualified agent" who shows great "initiative" and "an ability to approach people."⁶⁶

Nevertheless, Nagy's early links to the NKVD may not have damaged his reputation to a serious extent. First, as a foreigner in the USSR in the 1930s, Nagy would have been compelled to cooperate with the NKVD for his own survival. Second, these documents came to light in 1989, just when the Soviet hardliners, especially KGB chief Vladimir Kriuchkov, was trying to discredit the liberal reformers in Hungary. Indeed Kriuchkov sent Gorbachev the incriminating dossier on Nagy on June 16, 1989-the day of Nagy's ceremonial reburial, which was attended by several hundred thousand Hungarian citizens. Third, only a handful of documents on Nagy's activities have come to light. Since they constitute only a fraction of the total number, they provide only a skewed picture.

In contrast to Gomulka, who studied in Moscow for one year, Nagy spent fourteen years in Moscow, from 1930 to 1944. Due to this long tenure in the USSR, Nagy-unlike Gomulka-was one of the so-called "Muscovite" communists, although a minor one. This heritage may have weakened his ability to appeal to nationality as Gomulka-who was held captive in a Stalinist prison in Poland-had done. While serving on the eastern front in World War I, Nagy was wounded and then taken prisoner by the Russian Imperial Army. He was in a POW camp in Siberia when the Russian Revolution brought the Communists to power in October 1917. The following year Nagy joined the Bolshevik Party and the Red Guard. In the spring of 1921 Nagy was sent to Moscow and from there he returned to Hungary to help organize the clandestine Communist Party.⁶⁷ Nagy was arrested a second time in February 1927, but was released quickly for lack of evidence. He emigrated to Vienna. In 1930 Nagy participated as a delegate to the Hungarian Communist Party's Second Congress in Moscow. He decided to stay in the USSR. Only in 1944 did Nagy return to Hungary with the Soviet army.

On the other hand, it should be pointed out that Nagy differed from the other Hungarian "Muscovites." Although a fervent Marxist-Leninist, Nagy came from a provincial background and gravitated toward those who held nationalist and pro-peasant views. His sympathies lay with those who worked the land. By contrast, other Hungarian "Muscovites" such as Rakosi, Gerg, and Revai emerged from an urban, intellectual culture; they were motivated by grand theories. As mentioned earlier, an ethnic factor also set Nagy apart from Hungarian "Muscovites" such as Rakosi, Gero, Revai, and Farkas; he was a gentile, and they were Jewish.

Nagy spent at least six years conducting research and writing at the International Agricultural Institute (Mezhdunarodnyi Agrarnyi Institut) in Moscow. When one of his Russian colleagues, Vladimir Mikhailovich Turok, heard later that Nagy had become prime minister of Hungary, he was surprised. He recalled:

I remember a person named Imre Nagy from the Agricultural Institute. We shared the same office... facing each other. My first impression of him was of his heavily-built body, his engaging face, his cheerful disposition, and his fondness for women, just like any other Hungarian man. He spoke fairly good Russian.... When, several

years later, I learned that he had become prime minister of the Hungarian Republic, my overriding reaction was surprise. (Everyone shared this reaction, which makes me think it was objective.) Nagy was an average politician with a good knowledge of, and rapport with, the peasantry, but nothing beyond that.⁶⁸

In December 1944, Nagy served as minister of agriculture in the first Hungarian Communist government. He was briefly appointed Minister of the Interior after the first free elections of 1945 but resigned after six months, since it required a pitiless personality so antithetical to his own.⁶⁹

Documents from the 1957 interrogations show, perhaps not too surprisingly, that Nagy originally opposed both the student demonstration of October 23 (fearing Ger6's reaction) and later the declaration of Hungary's neutrality.⁷⁰ He even opposed the general workers' strikes taking place in Hungary after the Soviet intervention of November 4.⁷¹ To be sure, Nagy made these statements under duress, and one must balance these documents with eyewitness reports and scholarly analyses. However, Nagy's statements in the last two years of his life nevertheless remained remarkably consistent and courageous.

Thus, while Gomulka focused on political positions, Nagy tended to focus on cogent arguments. He seemed to believe that, if he could logically prove the correctness of his position, according to Marxist-Leninist principles, then others would change their behavior. Even in captivity in Snagov, Romania, he wrote letters to the Central Committee of the new communist party (renamed the Hungarian Socialist Workers' Party-Magyar Szocialista Munkaspart, or MSZMP) calling for "a thorough and profound Marxist scientific and political analysis of the October-November events." Nagy apparently believed he could assist the Kadir government:

I have not received any newspapers and the delivery of Pravda has stopped as well. Yet I feel that, if I were aware of the situation in Hungary, I might be able to improve the economic and political situation, which is still extremely tense.⁷²

Later, in one of the same letters from Romania, he claimed, "I consider myself still a member of the MSZMP. I have never quit the party, and as far as I know, I was not expelled from it."⁷³ Seemingly oblivious even to the possibility that he might soon be hanged, Nagy assumed an almost pedantic "I-told-you-so" attitude toward his future executioners:

[I]n July 1956... I talked to comrade Mikoian in Budapest.... I pointed out that Erno Gero's appointment as first secretary would not solve the problem because neither the party members nor the people accept him. I stated that the party and country were heading towards a serious catastrophe that could only be prevented by returning to the so-called "June Policy" [juniusi politika], with which the party and the people would happily identify.... I told comrade Mikoian that Rakosi's anti-national, humiliating policies had caused more damage to Soviet-Hungarian relations... than had Dulles and American propaganda. Comrade Mikoian listened to it all. But if today, after the October events, he recalls this discussion, he will definitely admit that many problems could have been prevented if he had taken my words into account.⁷⁴

GOMULKA'S BEHAVIOR IN THE POLISH "OCTOBER"

Let us now return to Gomulka and examine his behavior before, during, and after the Eighth Plenum, which also helps explain why the Soviet leadership decided to intervene in Hungary rather than Poland. We will then compare Gomulka's behavior to Nagy's in the days leading up to the second Soviet intervention on November 4.

First, Ochab, Gomulka, and other Polish communist party officials were more aware of the long-term problems brewing in Poland and were better able to define them. According to the recently declassified protocol of the Politburo meeting on October 8 and 10, the party leaders articulated four specific reasons for the crisis in the PZPR: 1) a lack of unity in the Politburo; 2) lack of connections between the leadership and the Party activists; 3) a lack of authority among the leadership; 4) an "unfair situation in the relations between the PRL [Polish People's Republic] and Soviet Union."⁷⁵ The latter item refers to Polish coal sold to the USSR for very low prices, and to the large number of senior officers in the Polish army who neither spoke Polish, nor held Polish citizenship. The problem of non-Polish officers in high military ranks was easily identifiable and solved. Although Ochab had also complained to the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) Central Committee about the Soviet advisors (on September 11, 1956 on his way to China), the advisors did not start to leave until after Gomulka came to power.⁷⁶ In 1953 there were approximately 30 advisers at the Ministry of Public Security [Ministerstwo Bezpieczenstwa Publicznego, or MBP] and about 25-30 at the Provincial Bureau(s) of Public Security level. Knowing the importance of positions, Gomulka insisted that all Soviet officers and

advisers from the Polish Armed Forces and security apparatus be removed, especially Marshal Konstanty Rokossowski from the PZPR Politburo. Although not elected First Secretary until October 19, Gomulka was a PZPR member, having been readmitted in August 1956, as mentioned above. For the first time since the campaign against the "rightist-nationalist deviation" of 1948-1949, Gomulka was invited to attend the Politburo meeting on October 12.

EIGHTH PLENUM OF THE PZPR

Six days later, on October 18, on the eve of the Eighth Plenum of the PZPR, the Soviet Ambassador to Poland, Pantaleimon K. Ponomarenko, told Ochab that the CPSU Politburo had decided to send a delegation to Warsaw in order to discuss the situation in the PZPR and the country. The Soviet leaders' visit to Warsaw was not completely unexpected, as some writers have claimed.⁷⁷ As Gomulka later told the Plenum:

They approached us, saying that they intended to arrive before the Plenum. Our answer was: it would be better if you arrived on the second day of the plenum or maybe in two days, but not before the plenum. And that must have made them even more nervous. Well, maybe not nervous, but it must have appeared suspicious. [I to ich widocznie jeszcze bardziej zdenerwowato, ale moze wydawaly im sie, rzeczy podejrzane.] They decided to come immediately.⁷⁸

The Soviet delegation arrived at 7:00 a.m. on October 19, and was met by the Polish delegation at the airport. After an initial two-hour meeting, the Poles and the Soviets agreed that the Eighth Plenum would begin that morning (10:00 a.m.) to allow Gomulka and others to be elected to the Central Committee, but that no further decisions would be taken by the Plenum until the meeting with the Soviets had ended.

At 10:00 a.m. Ochab opened the Eighth Plenum, proposing the "election of Comrade Wladyslaw Gomulka to the post of First Secretary" and for the "number of Politburo members to be limited to nine in order to secure unity and greater efficiency." Ochab then asked that the Plenum adjourn so that talks could be held with the Soviet leaders who had arrived unexpectedly. As Gomulka later said, "We opened the plenum, we broke it, and we started talking to them."⁷⁹

The Soviet delegation returned to Moscow early in the morning of October 20. That day Gomulka delivered a long speech at the Eighth Plenum, explaining the gist of his talks with the Russians. This speech was not published in the USSR, because Soviet leaders thought it would have to be accompanied by extensive commentary and would spark too much debate.⁸⁰ Gomulka received tumultuous applause from a relieved crowd of about 500,000 Polish citizens when on October 24 in front of the Palac Kultury i Nauki in Warsaw, he announced that Khrushchev had just promised to stop the advance of Soviet troops toward Warsaw within two days, i.e. by October 25.⁸¹

POLISH DETERRENCE OF A SOVIET INTERVENTION

Khrushchev and his colleagues did not suddenly fly to Warsaw on October 19, on the eve of the Eighth PZPR Plenum, solely to prevent Wladyslaw Gomulka's election as First Secretary of the PZPR, as some basic accounts of the crisis sometimes imply. As Khrushchev pointed out in his memoirs, Gomulka held "a position that was most advantageous for us. Here was a man who had come to power on the crest of an anti-Soviet wave, yet who could now speak forcefully about the need to preserve Poland's friendly relations with the Soviet Union and the Soviet Communist Party."⁸² He continued: "Our embassy informed us that a genuine revolt was on the verge of breaking out in Warsaw. For the most part, these demonstrations were being organized in support of the new leadership headed by Gomulka, which we too were prepared to support." In an interview, Ochab confirmed this view when he said: "Basically our Soviet friends wanted to make Gomulka First Secretary. At one point Khrushchev said to Gomulka: we bring you greetings."⁸³

Khrushchev worried that the policies Gomulka and his supporters promoted were anti-Soviet in nature. In his memoirs (cited above), Khrushchev added that, although he was "prepared to support" Gomulka, he was concerned about the "demonstrations" which "had a dangerously anti-Soviet character."⁸⁴ In the handwritten account of the October 19 Polish-Soviet confrontation cited earlier, Gomulka shows that he understood why Khrushchev was concerned about the imminent new appointments in the Polish party leadership:

I [Gomulka] am returning to work under an anti-Soviet slogan.... [For the Soviets] the question is not about people, but [about] what kind of politics are lurking [behind the proposed] personnel changes. The atmosphere in Poland is anti-Soviet and the organizational decisions are anti-Soviet.⁸⁵

Scholars have also claimed that Gomulka's tough, self-confident stance helped convince Khrushchev that Gomulka had things under control in his own country. However, one gets the impression from the interview with Ochab (cited above) that Gomulka's tough stance may actually have worked against him. As Ochab said:

Presumably they thought Gomulka would put the country in order and was the one to stake their bets on .... But Gomulka... displayed considerable toughness of character during those difficult talks.⁸⁶

The secondary literature moreover explains or implies that Gomulka's behavior during Khrushchev's sudden visit is what convinced Khrushchev that military intervention was not necessary. However, according to the notes by Vladimir Malin of the secret CC CPSU Presidium session on October 20, the Soviet leaders had not completely ruled out a military intervention in Poland. On the day they returned to Moscow, they had said: "There's only one way out-put an end to what is in Poland. If Rokossowski is kept, we won't have to press things for a while." Apparently they mentioned the need to order "maneuvers," "prepare a document," and "form a committee."⁸⁷ This suggests that Gomulka's bold behavior during the Soviet leaders' visit to Warsaw had not completely convinced them that an intervention was not necessary. Indeed, newly declassified documents reveal that the Khrushchev leadership was still extremely worried about the Polish situation as late as October 24, as illustrated by the convening of an emergency meeting of all communist party leaders in Moscow on that day to discuss the Polish situation.⁸⁸

Focusing still on the role of the individual (Gomulka) to explain the Soviet decision not to intervene, one should thus bear in mind the significance of Gomulka's statements and leadership after the Eighth Plenum. This aspect has been relatively neglected in the secondary literature, which tends to view the "showdown" on October 19-20 between the Soviet and Polish delegations during the Eighth Plenum as the turning point of the Polish crisis.

Indeed, Gomulka's political position was perhaps less secure than commonly thought. The situation in Poland was still volatile in late October and November 1956. Strikes and demonstrations continued to erupt in Polish cities well after the Eighth Plenum in October. Rallies took place in Gdansk, Szczecin, and other cities on October 22. A demonstration the next day, October 23, in Wroclaw, almost ended in violence. As late as November 18 in Bydgoszcz, a spontaneous street demonstration broke out, during which people called for the "overthrow of the Stalinist regime in Poland" (i.e., Gomulka's) and protested the coercion of Poland by the USSR.⁸⁹ Had Gomulka displayed weak leadership or approved too strongly of the Hungarian uprising, the Soviet leaders could easily have decided to send tanks rolling back into Poland. (On October 28, to prevent the Hungarian uprising from "shifting farther to the right," Gomulka sent a delegation to Budapest composed of Deputy Minister of Foreign Affairs Marian Naszkowski and Member of the Central Committee Artur Starewicz.)⁹⁰

Another aspect of Gomulka's behavior that helped to reassure Khrushchev and his colleagues that a military intervention was not necessary is the measured pace and scale of his political and economic reforms. Gomulka and his colleagues implemented reforms slowly. While they worked to eliminate the most oppressive Stalinist features, such as arbitrary arrests, collectivization of agriculture, Herculean work norms, and persecution of the Roman Catholic Church, they also maintained the command economy and the monopoly of the Polish communist party. Gomulka also insisted on retaining Soviet troops and membership in the Warsaw Pact. Polish citizens grew disillusioned, but still believed in the late 1950s that Gomulka's policies resulted from Moscow's coercion.

Thus, the second group of historians are partly correct in pointing to the difference in Gomulka's and Nagy's personalities to explain the Soviet decision to invade. However, one must keep in mind at least two other factors that influenced the decision: 1) Soviet apprehension about how to end a military conflict with Poland; and 2) the escalating crisis in Hungary. During the secret October 24 meeting, Khrushchev reportedly said "Finding a reason for an armed conflict [with Poland] now would be very easy, but finding a way to put an end to such a conflict later on would be very hard."⁹¹ Given the will of the Polish people to fight, it is possible that any Polish leader with a modicum of popularity, not necessarily Gomulka, would have been suitable to the occasion.

Likewise, the simultaneous eruption of the Hungarian crisis constrained the Kremlin's military resources and reduced its reaction time. Had there been no unrest in Hungary, might the Khrushchev leadership have decided to intervene in Poland? Might they have judged Gomulka's behavior differently without having Imre Nagy's actions as a basis of comparison?

HUNGARIAN CRISIS, OCTOBER 24-NOVEMBER 4, 1956

In contrast to the situation in Poland, the problems in Hungary had been festering over a longer period, due to Rakosi's tenacious hold on power. As mentioned earlier, Imre Nagy was not even admitted back into the MDP until October 14, a week before the first student revolt. He had no real authority to speak for the Hungarian leadership until October 24 when he was appointed Prime Minister. Nagy's awareness of his lack of status explains in part why he came across as hesitant in his speech to the student demonstrators on October 23.

The Soviet leaders realized that the initial Soviet intervention on October 24 only exacerbated the situation, later bringing on a wave of lynchings by the insurgents of the AVO agents.⁹² After Imre Nagy was voted in as Prime Minister on October 23-24, he issued a plethora of reformist decrees. In fact, from October 24 on, Nagy did not lead the uprising; he was instead desperately trying to keep up with the accelerating events and ever more radicalized popular demands. The Communist party was in shambles; membership was rapidly evaporating. Eventually the Soviet leaders realized Nagy had lost control of the party leadership, which was incapable of reform. It would be useful to review briefly Nagy's fast-paced reformist measures in the period between the initial Soviet intervention and the final crackdown of November 4, which were so antithetical to Gomulka's.

Unencumbered by fears of German revanchism, Nagy announced in an October 25 speech that negotiations about the withdrawal of Soviet troops from Hungary would take place. According to diplomatic cables, Soviet Presidium members Anastas Mikoian and Mikhail Suslov later scolded Nagy for not informing them in advance, saying they considered this "a most crude mistake, because the withdrawal of Soviet troops will inevitably lead to an intervention by American troops."⁹³

Then, in a single day, October 28, the Nagy government broadcast another declaration at 5:25 p.m., calling for a cease-fire; amnesties for those involved in the uprising; a raise in salaries and pensions, the immediate withdrawal of Soviet troops from Budapest and follow-up negotiations for a full troop withdrawal from Hungary. He also rejected previous characterizations of the uprising as a "counterrevolution," saying "this movement aims at guaranteeing our national freedom, independence, and sovereignty, of advancing our society, our economic and political system on the way of democracy."⁹⁴ Nagy also promised to dissolve the AVO and create new state security organs.⁹⁵ The primary motive of the AVO in combining efforts with the Soviet troops was to seek protection, rather than to assist in counterinsurgency operations. According to KGB chief Ivan Serov's reports, some of the Hungarian agents actually disguised themselves in Soviet uniforms.⁹⁶ Mikoian and Suslov also expressed concern about what would happen to former AVO agents after Nagy's decision to disband the organization.⁹⁷

Two days later, on October 30 at 2:30 p.m. Budapest time, Nagy formalized the establishment of a multi-party state, with full participation by the Smallholders Party, the National Peasant Party⁹⁸ and the Social Democratic Party, as well as the Communists. He also formed an "inner cabinet" of the national government consisting of Zoltan Tildy, Bela Kovacs, Ferenc Erdei, Janos Kadar, Geza Losonczy, Anna Kethly (from the Social Democratic Party), and himself. On the same day, a "revolutionary national defense council" of the Hungarian armed forces was set up, which supported the demands of revolutionary workers' councils.

It will be recalled that a third group of scholars posit that the Hungarians-in contrast to the Poles-alarmed the Soviet Union by going too far, especially by declaring neutrality and withdrawing from the Warsaw Pact. To be sure, Nagy's declarations on November 1 did accelerate the pace of events. However, it should be noted that other Hungarian leaders had already been calling for neutrality and Warsaw Pact withdrawal well before Nagy did, and that, initially, Nagy had opposed the withdrawal move. For example, Bela Kovacs (the secretary general of the Independent Smallholders Party until February 1947) gave a speech to that effect on October 30. The speech was delivered at a meeting of the Independent Smallholders Party in Pecs and was reported in the first issue of the revived party newspaper in Budapest, *Kis Ujsag*.⁹⁹ Moreover, as the "Malin Notes" show, the Soviet leaders had already decided to intervene for a second time on October 31, before Nagy's appeal for neutrality.¹⁰⁰

Thus, in contrast to Soviet motivations in Poland in October (which was to prevent something from happening, or at least to get reassurance that something bad was not going to happen), Soviet motivation in Hungary was apparently to undo the damage that had already occurred.

REASONS FOR NAGY'S FAILURE TO DETER A SOVIET INTERVENTION

Why was Imre Nagy not able to deter Soviet military intervention? To be sure, Imre Nagy, like Wladyslaw Gomulka, was extremely popular. As we have seen, students were actively calling for him to replace Gerd. As with Gomulka, the Khrushchev leadership was at first willing to rely on Nagy to control the party; in fact, this was the original motive in permitting the Hungarian "comrades" to elect him as prime minister during the all-night Parliament session on October 23-24.

As late as October 28 at an emergency Presidium meeting in Moscow, the Kremlin leaders still believed they could count on Nagy. According to Malin's notes, Bulganin said: "In Budapest there are forces that want to get rid of Nagy's and Kadar's government. We should adopt a position of support for the current government. Otherwise we'll have to undertake an occupation. This will drag us into a dubious venture."¹⁰¹

Yet, Nagy had personality traits different from Gomulka. He was naively idealistic, believing that the socialist system could live up to its revolutionary, humanistic and democratic promise. These idealistic convictions often rendered him stubborn, and this threatened Soviet and Hungarian communist officials. Earlier in 1955, he refused to recant, compelling the Rakosi leadership to expel him completely from the party. This in turn prevented the party from controlling him. Again, in early October, 1956 during discussions with Gerg and others about his readmittance to the MDP, Nagy refused to mention in his letter that he would distance himself from the opposition.¹⁰² Nagy probably would have been able to serve as deputy prime minister in the post-invasion KadAr government had he agreed to keep Soviet troops in Hungary.¹⁰³

Moreover, Nagy had a different kind of popularity than Gomulka. His friendliness encouraged his political colleagues, other institutions, and press organs to take initiatives without Nagy's knowledge or permission.¹⁰⁴ This led to a multiplication of overlapping curfews, ceasefires, decrees for reform, and a dizzying acceleration of events between October 23 and November 4 that convinced the Khrushchev leadership that Nagy could not control his party leadership and government. Archival documents enable us to envision clearly the utter confusion in Nagy's Parliament in the days leading up to the second Soviet intervention.¹⁰⁵ To illustrate this confusion, it would be useful to examine the circumstances surrounding the announcement of a curfew.

On October 24 at 4:30 a.m. a curfew was announced on the radio. "Citizens are permitted on the streets only between 10:00 a.m. and 2:00 p.m."¹⁰⁶ Later, on that same day, at 4:24 p.m., the radio announcer said: "Citizens are prohibited to go out between 6:00 p.m. and 6:00 a.m. the following morning,"¹⁰⁷ The following day, October 25, at 5:38 a.m. the radio broadcast a message on behalf of the City Council and the Political Committee of Budapest urging all citizens to go back to work. That same day, at 10:47 a.m. the radio warned Budapest citizens not to go out between 6:00 a.m. and 6:00 p.m. "unless absolutely necessary."¹⁰⁸

During the October 25 session of the MDP Central Leadership, one of the party leaders Ferenc Nevezal asked incredulously: "Did the Political Committee know what the situation was like this morning when it informed people they could go to work? Fighting began after that!"¹⁰⁹ Indeed, at 10:30 a.m. AVO personnel began shooting from the rooftops at about 25,000 unarmed Hungarians who had gathered in front of the Parliament building, shouting "Down with Gero! The radio is lying, we're no bandits!" After 40-45 minutes, about 234 citizens were killed and the crowd had disappeared.¹¹⁰

The next day, October 26, at 4:15 a.m. citizens were told they could go out only between 10:00 a.m. and 3:00 p.m. A year later, on September 2, 1957, during one of his interrogation sessions, Nagy explained: "The ordering and lifting of the curfew was discussed at the October 26 session of the Central leadership. I mentioned that it was not me who ordered the curfew but somebody else in my name. Sandor Nogradi answered that the Council of Ministers ordered the prohibition."¹¹¹ "It is pointless to bring up my responsibility as if I am a criminal," Nagy complained. "In my opinion, if I am responsible, it is within the collective responsibility of the Political Committee and I accept that."¹¹²

Nagy announced a ceasefire on October 28. While they welcomed the ceasefire, Mikoian and Suslov seemed to interpret it to mean the voluntary surrender of all weapons. The following day they reported from Budapest back to Moscow: "The insurgents declare that they will give them [weapons] up after the Soviet

troops leave Hungary. Thus the peaceful liquidation of this hotbed is excluded [i.e., impossible]."¹¹³ They went on to say: "We will achieve the liquidation of these armed Hungarian forces. There is just one fear: the Hungarian army has taken a 'wait-and-see' position. Our military advisors say that the relationship of the Hungarian officers and generals to Soviet officers in the past few days has been worse. There is no trust as there was earlier. It could happen, that the Hungarian units sent against the insurgents could join these other Hungarians, and then it will be necessary to once more undertake military operations [with Soviet military forces]."

By October 31, as mentioned above, Moscow leaders made the final decision to invade a massive second time in Hungary. As Serov reported to Moscow:

The political situation in the country is not getting better; it is getting worse. This is expressed in the following: in the leading organs of the party organs there is a feeling of helplessness. In the party organizations there is a process of collapse (*raspada*). Hooligan elements are seizing regional party committees and killing communists.¹¹⁴

CONCLUSION

In summary, access to communist bloc archives in recent years has heightened the importance of multi-factor explanations of Soviet interventionism. However, new archival material does not in itself necessarily shed light on Soviet decision making; indeed, it is difficult to use this material to trace patterns in decision making. Diplomatic reports from all three countries tend to be strictly factual and lack in-depth reflection on the differences between the Polish and Hungarian situations. Soviet diplomats in particular were especially cautious not to speculate, but simply to report the facts. Moreover, they tended to take a hardline position perhaps, in order to prove their loyalty to Moscow. The fact that "anti-Soviet movements" were growing in Poland and Hungary increased the danger that they, the diplomats, would be perceived, at minimum, as not having been "strict" or "vigilant" enough, or at worst, as having encouraged this anti-Soviet feeling. Being especially "vigilant," of course, could improve one's chances for promotion in the Soviet hierarchy. It is noteworthy, for example, that Ambassador Yuri Andropov, who took a very strict approach to the 1956 revolution, was promoted in 1957 to the post of director of the CPSU Central Committee department for ties with communist parties in the bloc countries after the November 4, 1956 invasion.¹¹⁵ Janos Kadar's pro-Soviet government also presented him with a special award.¹¹⁶ Clearly, Andropov's "vigilance" was richly rewarded.

This article has attempted to show how the unique outcome of events in Poland and Hungary depended not only on individuals (Gomulka and Nagy), but also on the interplay of top communist personalities, the mood of the masses, and the overall sequence of events themselves. While all three schools of thought outlined earlier have validity, archival findings encourage a more nuanced view of Gomulka and Nagy and the ways in which they interacted with their colleagues and their constituencies. Wladyslaw Gomulka was perhaps less successful in deterring the Soviet leaders during the latter's October 19 visit to Poland and less secure politically in his own country than originally thought. In addition, Imre Nagy may not have been as "innocent" and progressive, given his past NKVD connections and his initial opposition to the very decisions for which he has gone down in history as having made. Moreover, the impact on Polish decision-makers of the Poznan revolt several months before the October events has been underemphasized in secondary literature. Documents also indicate that the Polish military was perhaps less efficient in suppressing the Poznan revolt than previously thought.

Research for this article was supported in part by long and short-term grants from the International Research & Exchanges Board (IREX) and the Woodrow Wilson Center, East European Studies division.

Notes

1 See Adam Bromke, "Poland" in Bela K. Kiraly and Paul Jones, eds., *The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect* (Boulder, CO: East European Quarterly, 1978) 89. Also Ferenc A. Va li, *Rift and Revolt in Hungary* (Cambridge: Harvard University Press, 1961) 264. Gyorgy Litvin points out that Hungary "had nothing to lose by its actions" because it was the only East European satellite whose communist leaders "did not bring any 'wedding gifts' from Moscow," unlike Poland (given land once part of eastern Germany) and Romania (given Transylvania). See Litvan, "A Forty-Year Perspective on 1956," in Terry Cox, ed. *Hungary 1956-Forty Years On* (London: Frank Cass, 1997) 19-20.

2 See G. H. N. Seton-Watson, "Introduction," in Kiraly and Jones 3. Also see Joseph Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II* (New York: Oxford University Press, 1989) 157-59; Francois

Fejto, *A History of the People's Democracies: Europe Since Stalin* (London, 1971) 52; and Michael Checinski, *Poland: Communism, Nationalism, Anti-Semitism* (NY: Karz-Cohl Publishing, 1982) 122, fn. 30. A plethora of excellent scholarly monographs exist on the Hungarian Revolution, which cover additional important aspects, including the Suez crisis, the Chinese role, and the Soviet document published in *Pravda*, on October 31, 1956, about "Friendship and Cooperation with Socialist States." Given the limited scope of this article, however, I will focus exclusively on the Polish and Hungarian events themselves.

3 See Paul Kecskemeti, *The Unexpected Revolution: Social Forces in the Hungarian Uprising* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1961) 144; Konrad Syrop, *Spring in October: The Story of the Polish Revolution [of] 1956* (NY: Frederick A. Praeger, 1957) 188-89; Frank Gibney, *The Frozen Revolution* (New York: Farrar, Straus, and Cudahy, 1959) 16-17; and Mark Kramer, "The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings," *Journal of Contemporary History* 3.2 (1998): 170. (The Polish Primate, Stefan Cardinal Wyszyński was arrested in 1953 and released on October 28, 1956. He supported Gomulka's policies. József Cardinal Mindszenty, the Hungarian cardinal and Archbishop of Esztergom since 1945, was sentenced to life in 1948 and released on October 31, 1956. On November 4, he took refuge in the U.S. Embassy in Budapest. He was less supportive of Nagy.)

4 See M.K. Dziewanowski, *Poland in the Twentieth Century* (New York: Columbia University Press, 1977) 182; Adam Bromke, "Poland," in Kiraly and Jones 88. Two other influential books which encompass one or more of the explanations outlined above are: Paul Zinner, *Revolution in Hungary* (New York: Columbia University Press, 1962); and Bill Lomax, *Hungary 1956* (London: Allison & Busby, 1976).

5 Most Hungarian POWs were returned after the peace treaty was signed, and others returned in 1948. But many others stayed in the USSR. Numerous top secret documents in GARF (Moscow), specifically from fond P-9401, opis 2, delo 141, concern prisoners of war [POWs] who were incarcerated in the prison division of the Soviet Ministry of Internal Affairs [tiuremnyi otdel MVD SSSR] and usually released in small groups. On January 14, 1946, for example, Kliment E. Voroshilov (then deputy chairman of the Council of Ministers) transmitted to Viacheslav Molotov the appeal of the Hungarian government to the NKVD of the USSR requesting the liberation of eight Hungarian POWs. In 1956 a total of 350 adults and 7 children were repatriated, most of whom were from Germany, Austria, Hungary and Rumania. See GARF, f. 9413, op. 1, d. 207, l. 31, "Protokoly operativnogo soveshchaniia rukovodiashchego sostava Tiuremnogo otdela MVD SSSR."

6 See Kecskemeti, *op.cit.* on this point, p. 135. Despite the fact that Bierut was thirteen years older than Gomulka and more trusted by Moscow leaders, he had arrived late in Poland from German-occupied Minsk, in the middle of 1943, after Gomulka had already established himself as one of the founders of the new party, the Polish Workers' Party (*Polska Partia Robotnicza*, or PPR.)

7 It was later moved to October 19. (Soon after his election in April 1956 as the new party secretary, Ochab had initially reiterated charges of "nationalist deviation" against Gomulka, but he later changed his views.)

8 For example, Bromke 87-93; Ferenc Feher and Agnes Heller, *Hungary 1956, Revisited* (London: George Allen & Unwin, 1983) 9; Tibor Meray, *Thirteen Days that Shook the Kremlin*, trans. Howard L. Katzander (New York: Frederick A. Praeger, 1959) 52; Jiri Valenta, "Soviet Decision Making and the Hungarian Revolution," in B61a Kiraly, Barbara Lotze, and Nandor F. Dreisziger, eds., *The First War Between Socialist States: the Hungarian Revolution of 1956 and its Impact* (New York: Columbia University Press, 1984) 266; Michael G. Fry and Condoleeza Rice, "The Hungarian Crisis of 1956: the Soviet Decision," *Studies in Comparative Communism* XVI.1-2 (1983): 87; Bennett Kovrig, *Communism in Hungary* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1979) 293; Jorg K. Hoensch, *A History of Modern Hungary, 1867-1986* (London: Longman, 1988) 215; and Gyorgy Litvan, ed., trans. Janos M. Bak and Lyman H. Legters, *The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt, and Repression, 1953-1963* (London: Longman, 1996) 51. (In the latter book, the Poznan revolt is incorrectly described as having taken place in July, 1956.)

9 For example, David Pryce-Jones, *The Hungarian Revolution* (New York: Horizon Press, 1970); Endre Marton, *The Forbidden Sky* (Boston: Little, Brown, and Co., 1971); Charles Gati, *Hungary and the Soviet Bloc* (Durham, NC: Duke University Press, 1986)

10 Syrop 42-54; Dziewanowski 177; Checinski 104.; R. F. Leslie et al., *The History of Poland Since 1863* 349-51; Andrzej Szczypiorski, trans. Celina Wieniewska, *The Polish Ordeal: The View From Within* (London & Sidney: Croom Helm, Ltd., 1982) 62; and William P. Lineberry, ed., *Poland: The Reference Shelf* (New York: H.W. Wilson Co, 1984).

11 The minor demands relating to bonuses and repayment of taxes, however, had been met. On the rumors about the arrest see PZPR 237/237, "Polska Zjednoczona Partia Robotnicza Komitet Centralny Sekretariat-Narada poswiecona omowieniu wypadkow poznanskich," 7. VII.56, s.9.

12 The workers apparently wanted to capitalize on the fact that many Western reporters were present in Poznan to cover the Twenty-Fifth International Fair that had opened on June 17.

13 Edward Jan Nalepa, *Pacyfikacja Zbuntowanego Miasta. Wojko Polskie w Czerwcu 1956 r. w Poznaniu w swietle dokumentow wojskowych* (Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1992) 22. Also Syrop 49-52 *passim*.

14 AAN (Warsaw) "Polska Zjednoczona Partia Robotnicza Komitet Centralny, Biuro Listow i Inspekcji, Biuletyn #32/143, Warszawa, 7.VII.1956, s. 24. One worker, Jozef Juszczyk, complained in a letter to the CC PZPR: "About 40 people left the shop today without bread, butter, and meat. Why is it so? Why do people complain? They are right. They bring potatoes, but after an hour they are gone. No one feels responsible for the supplies. Maybe it is not important, but after a while it becomes important for a person and then unhappiness arises.[Dzis, wlasnie okoto 40 osob odezlo ze sklepu z gorzkimi slowami, brak chleba, masta, miesa. Dlaczego tak jest, dlaczego ludzie przeklinaja? Przeciez majo racje ...Brak poczucia

odpowiedzialnsci za ten odcienk pracy. To sa, sprawy tak malo wazne ale jak doniosle dla czlowieka i miedzy innymi rodzq niezadowolenie].

15 Nalepa, *Pacyfikacja Zbuntowanego Miasta* 27.

16 Resolution Adopted by the Central Committee of the Polish United Workers Party at its Seventh Plenary Session, July 18-28, 1956, in Paul Zinner, ed. *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe* (New York: Columbia University Press, 1956) 146-47.

17 PZPR (Warsaw) 237/V/237 "Polska Zjednoczona Partia Robotnicza Komitet Centralny Sekretariat-Narada poswiecona omowieniu wypadkow poznanskich," 7. VII.56, s. 6-7.

18 Ibid.

19 Thorough perusal of declassified Polish documents pertaining to the Poznan crisis show no mention of possible Soviet "assistance." Classified documents may still reveal that the idea was raised, although it is highly improbable.

20 See, for example, Zinner 126; Gibney 6; Zbigniew K. Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (Cambridge: Harvard University Press, 1967) 248; Harry Schwartz, *Eastern Europe in the Soviet Shadow* (New York: John Day Co., 1973); Nicholas Bethell, *Gomulka: His Poland, His Communism* (New York: Holt, Rhinehart, and Winston, 1969) 208; Daniel F. Calhoun, *Hungary and Suez, 1956* (Lanham, MD: University Press of America, 1991) 115; Syrop 52. Syrop acknowledges that "it took a considerable military force to bring the situation under control." But then he continues "Sporadic fighting...was localized and apparently no one was hurt [emphasis added]." See below for statistics on casualties.

21 Cited in Tony Kemp-Welch, "Khrushchev's 'Secret Speech' and Polish Politics: The Spring of 1956," *Europe-Asia* 48.2 (1996): 206, fn. 148.

22 According to Syrop, "one high-ranking Communist said later in private that up to the moment of the first shots a couple of fire engines using their hoses could have put an end to the demonstration." Syrop 51. Edward Nalepa, on the other hand, avers that "Even when tens of thousands of people were already demonstrating on the streets of Poznan beginning in the early morning of June 28, the situation might have been neutralized by a visit of high-ranking party representatives, who could have made a political declaration of some kind to the people. But nobody wanted to face the crowd in Poznan." Nalepa 22.

23 Nalepa 23.

24 Ibid. At 6:30 a.m. on June 28, Jozef Lipinski, commander of the Tenth Division of the KBW was the first person to deliver the message to Brigadier General Wlodzimierz Mug (head of the KBW) about the possibility of street demonstrations in Poznan. Mug then called Franciszek Jowiak, Deputy Prime Minister. Around 7:00 a.m. Leon Stasiak, the first secretary of the PZPR Central Committee in Poznan, informed Ochab about the situation. General Ryszard Dobieszak, commander of the MO, Wladyslaw Wicha, the Minister of Internal Affairs, and Witold Sienkiewicz, Chairman of the Committee for Public Security Affairs [Komitet do Spraw Bezpieczenstwa Publicznego] were also informed early that morning.

25 Ibid.

26 Marshal Konstanty Rokossowski was born in Poland in 1896 but moved to the Soviet Union at the age of seventeen and joined the Soviet Communist Party in 1919. He suffered in the Stalinist purges of the late 1930s, and commanded the Belarusan front toward the end of World War Two. Poles despised him as the one who led the Red Army forces to "liberate" Poland, after conveniently waiting on the other side of the Wisla River for the Polish resistance forces to expend their energies in the futile Warsaw Uprising of 1944. He served as Polish national defense minister from December 1949 to November 1956, despite the fact that he was a Soviet citizen. He was removed from the PZPR Politburo on October 20, 1956 and recalled to the Soviet Union in mid-November 1956.

27 Nalepa 24. Also Teresa Toranska, *Them: Stalin's Polish Puppets*, trans. from Polish by Agnieszka Kolakowska (London: Collins Sons and Co., 1987) interview with Ochab 60.

28 Ibid. 65.

29 Ibid. According to Nalepa, Colonel Pietrzak, the commander of the Citizens' Militia in Poznan received a report about the the ZISPO workers' demonstration at 6.30 a.m. All he did was send a few patrols to report on the general location of demonstrators. Then, as late as 6:00 p.m. that day, Pietrzak decided to move all policemen back to their departments to avoid the robberies, but it was already too late.

30 See "The Events in Poznan," *Borba* [Yugoslav newspaper], July 1, 1956, cited in Zinner 139. Also cited in Nalepa, *Pacyfikacja zbuntowanego miasta* 55.

31 This figure (53 deaths) has been quoted most often in secondary sources. See See Syrop 42; Bethell 208; and Mark Kramer, "Hungary and Poland, 1956: Khrushchev's CPSU CC Presidium Meeting on East European Crises, October 24, 1956," *Cold War International History Bulletin* issue 5, Spring 1995 (Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars): 50.

32 See Jaroslaw Maciejewski and Zofia Trojanowicz, eds., *Poznanski Czerwiec* (Poznan, 1981). These editors composed a list of 100 people. In another study published the same year, the number of deaths is stated to be 73. See Aleksander Ziemkowski, *Poznanski Czerwiec 1956* (1981), 2nd ed. Cited also in Nalepa 55.

33 Wlodzimierz Jastrzebski, "Bydgoski Pazdziernik 1956 r. jako przejaw oporu spolecznego przeciwko totalitarnej wladzy" in Wlodzimierz Jastrzebski, ed., *Rok 1956 w Bydgoskiem. Materialy z konferencji naukowej na temat: 'Bydgoski pazdziernik 1956r.'* (Bydgoszcz: Instytut Historii Wyzszej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, 1996) 57.

34 AAN (Warsaw) 237/V-324, zespol: PZPR Komitet Centralny, dzial: Sekretariat, opis jedn."Przemowienia Gomulki, Katowice, 4.XII.56, s. 3.

35 RGANI (Moscow), f. 3, op. 12, d.1005, IL. 2-2ob. "Raboचाia zapis' zasedaniia Prezidiuma TsK KPSS, 9 i 12 iulia 1956 g.," 12 July 1956. Also see "Pol'skii narod kleimit organizatorov provokatsii," Pravda (Moscow), 1 July 1956: 6.

36 RGANI (Moscow), f. 3, op. 12, d. 1005, IL. 49-50, "Raboचाia zapis' zasedaniia Prezidiuma TsK KPSS, 20 oktiabria 1956 g.," written by V. N. Malin. At this meeting the Soviet leaders had accused the Soviet Ambassador to Poland, Ponomarenko, as having been "grossly mistaken in his assessment of Ochab and Gomulka." Khrushchev also revealed his own erroneous assessments during his September 1956 meeting with Ochab, who had stopped off in Moscow on the way back from Beijing. See AVP RF, op. 38, por. 9, papka, 126, d. 031, 1. I. "Priem Posla Pol'skoi Narodnoi Respubliki v SSSR tov. V. Levikovskogo, 10 sentiabria 1956 g.," 11 September 1956, memorandum from N. Patolichev, Soviet deputy foreign minister. Cited also in Mark Kramer, "The Soviet Union and the 1956 Crises" 171.

37 It should be remembered that Laszlo Rajk (1909-1949) served as Minister of the Interior from 1946 to 1948 and thus was responsible for ordering the security services to dismember the Smallholders Party in 1946 and 1947.

38 Much hatred among the Hungarian population was directed against the "big four" Hungarian communist leaders who dominated Hungary in the postwar period, who all happened to be Jewish: Rakosi, Farkas, Revai, and Gero. Soviet diplomats discussed this at length. See, for example, RGANI, o 28, rolik 5195, delo 479,1. 1-2, Iz Dnevnika K. A. Krutikova, "Zapis' Besedy s Poverennym v Velakh Vengrii v KNR Sall, 17 dekabria 1956. Anti-semitism was also prevalent in Poland, stimulated by the fact that at least two prominent Stalinist leaders, Jakub Berman and Hilary Minc, were Jewish, as was the more "progressive" Roman Dambrowski.

39 Recent scholarship indicates that Hungarian workers might not have been politicized until at least February 1956 (by Khrushchev's speech), and in some cases not until the outbreak of the revolution. See Mark Pittaway, "The Social Limits of State Control: Time, the Industrial Wage Relation, and Social Identity in Stalinist Hungary, 1948-1953," *The Journal of Historical Sociology* 12.3 (1999): 271-302. The conservative middle class may not have become politicized until the revolution as well.

40 The Hungarian "Muscovites" included Matyas Rakosi, Erno Gero, Jozsef Revai, Mihaly Farkas, Ferenc Munnich, Zoltin Szanto, Zoltan Vas, Imre Nagy and others. The "home" or indigenous Hungarian communists included Laszlo Rajk, Giza Losonczy, Gyula Kallai, Janos Kadir, Sandor Haraszti, Szilard Ujhelyi, and others.

41 In an interview, Ochab later said "I wasn't at all anxious to keep my position." See Teresa Toranska, "Them: "Stalin's Polish Puppets" (NY: Harper and Row, 1987), p. 78.

42 AAN (Warszawa) 237/XXII-841, "Notatka a rozmow przeprowadzonych na temat czerwcowej konferencji WSPR," 6. Vi. 1957, s. 30, Budapeszt. (From the consul of the Polish embassy in Budapest, Mosczeni, to Korolczyk, Director of the First Department of the Polish Foreign Ministry). Rakosi was never permitted to return to Hungary. He lived in Moscow, was then exiled to Krasnodar, Tokmak (Kirghizia), Arzamas, and finally to Gorky, where he died on February 5, 1971. See the letters written in 1957 by Rakosi to the CC CPSU in attempts to return to Hungary, e.g. TsKhSD (Moscow), f 89, per 45, dok 67, 11. 1-9. Pismo Matiasa Rakoshi, Moskva, 15 fevralia 1957 g., perevod s vengerskogo. Also see reference to several phone calls and visits Rakosi made to Janos Boldoczki, the Hungarian Ambassador to the USSR. RGANI (Moscow), f. 89, per. 45, dok. 54, 1. 5, Iz Dnevnika Zamchevskogo, Zaveduiushchii Piatego Evropeiskgo Otdela MIDA, "Zapis' Beseda s Poslom Boldotskogo, 28 noiabria 1956 g. For a recent account of Rakosi's years in exile, based on new archival documents, see V. L. Musatov, "Istoriia odnoi ssylki: 'Zhitie' Matiasa Rakoshi v SSSR (1956-1971 gg)," *Kentavr* (Moscow), no. 6 (November-December 1993): 72-81.

43 Of course, Janos Kadir in 1957 used the explanation of the Ra kosi-Germ clique to bolster his own authority against hardliners represented by Revai. Kadar's position remained shaky until at least 1958, if not later.

44 Sandor Petofi, arguably the most famous Hungarian poet, played a leading role in Hungarian literary life before the Hungarian Revolution of 1848. He disappeared during the Battle of Segesvar, on July 31, 1849.

45 Jozef Bem was born in 1794, in Tam6w, Galicia, which is now part of Poland. Although a Polish army officer who trained at the Warsaw Military School, Jozef Bem offered his services to the Hungarian leader Lajos Kossuth in 1848 and defeated his opponents in Transylvania and the Banat region.

46 MOL (Budapest) 1676/2000/XX-5-h, 1 doboz, 1 kotet, "Esemenynaptar, 1956, old. 137.

47 The actual number of recorded points varies, according to the youth groups, institutions, and cities in which they originated. One of the first meetings of the communist youth organization DISZ (Dolgozok Ifjustag Szovetsege) took place in the town of Szeged, where students articulated twelve points (paralleling the twelve points drawn up by Hungarian youth in the March 1848 Revolution. Other students at the Technical University in Budapest expanded the list to sixteen.

48 The State Security Department (Allamvedelmi Osztaly, or AVO), which was reorganized in 1949 and renamed the State Security Authority (Allamvedelmi Hatóság, or AVH), was reincorporated into the Hungarian Internal Affairs Ministry in the autumn of 1953. The organization was commonly referred to as the AVO and its employees the "AVOs." The term AVO will thus be used throughout this article.

49 RGANI, f. 5, op. 28, d. 394, 1. 256, "Zapis' Besedy s Erno Gero, 2 sentiabria 1956 g.," September 27, 1956.

50 See the report written in Czech by Jan Svoboda, a top aide to Czech Communist leader Antonin Novotny, of a key meeting on October 24 of top CPSU Presidium members and East European Communist leaders (except Gomulka and Ger&). Statni Ustredni Archiv [Central State Archive in Prague, or SUA], Fond 07/16, Svazek 3, "Zprava o jednani na IOV KSSS 24. rijna 1956 k situaci v Polsku a Madarsku" ("Account of a Meeting at the CPSU CC, October 24, 1956, on the Situation in Poland and Hungary"). See Tibor Hajdu, "Az 1956.oktober 24-i moszkvai erkezlet," *Evkonyv* 1. (Budapest: 1956-os Int6zet, 1992) 149-56. For an English translation, see Mark Kramer, "Hungary and Poland, 1956: Khrushchev's CPSU CC Presidium Meeting" 1, 50-56. Imre Nagy, too, was absent from Budapest on the eve of the student demonstration. He was attending a wine festival in western Hungary and returned to Budapest only on October 23.

- 51 The Hungarians' debates on this issue are best reconstructed from the reminiscences of Andras Hegedus, Janos Matolcsi, and Jenő Fock, all located in PIL [Politikortneti Intezet Leveltara]: H-168; 867.fm-284; and 867.f.f-215 respectively. For a useful essay on Hungarian decision making on October 23, see Zoltan Ripp, "Hiba a rendszerven-oktober 23," *Otvenhat oktobere es a hatalom: a Magyar Dolgozok Partja vezeto testuleteinek dokumentumai 1956 oktober 24-oktober 28* (Budapest: Napvilag Kiado, 1997).
- 52 Istvan Bata (1910-1982), a Moscow-trained army officer, served as Hungarian minister of national defense until October 24, 1956. A deeply compromised "Stalinist," he fled to the USSR in a Soviet military aircraft on October 28, 1956, not to return to Hungary until 1958.
- 53 AVP RF, f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, 1. 1: "Shifrtelgramma iz Budapeshta," Cable from A. I. Mikoian and M. A. Suslov to the CPSU Presidium, October 24, 1956.
- 54 Janos M. Rainer, "A Parlamenttol a Fo utcaig. Nagy Imre gondolati utja 1956. november 4.-1957. aprilis 4," *Evkonyv I* (Budapest: 1956-os Intezet, 1992) 125.
- 55 See "Zprava o jednani na IV KSSS 24. rijna 1956 k situaci v Polsku a Madarsku." Also Fyodor Lukianov, "Khrushchev Ostorozhen; Andropov Nastaival," *Izvestiia* 169 (July 24, 1992).
- 56 The formal request did not actually arrive in Moscow until five days later. Andropov sent it in a ciphered telegram on October 28, 1956. See AVP RF, f 059a, op. 4, p. 6, d. 5, 1. 12. "Shifrtelgramma" October 28, 1956.
- 57 "Zprava o jednani na UV KSSS 24. rijna 1956 k situaci v Polsku a Madarsku."
- 58 AVP RF, f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, 1. 1: "Shifrtelgramma iz Budapeshta," Cable from A. I. Mikoian and M. A. Suslov to the CPSU Presidium, October 24, 1956.
- 59 A major event occurred on October 6, when about 200,000 people gathered to rebury Laszlo Rajk's remains. Although this ceremony was later dubbed "rehearsal for a revolution," it remained nonviolent.
- 60 The analysis of political personalities is an exercise in relativity, of course. Wladyslaw Gomulka was certainly less skilled in communist Realpolitik than GDR leader Walter Ulbricht, who stayed in power the longest. Gomulka's naivety eventually led to his downfall in December 1970. For a perceptive comparison of these two leaders, see the memoirs of Gomulka's Polish-German interpreter Erwin Weit, *At the Red Summit: Interpreter Behind the Iron Curtain* (New York: Macmillan, 1973) 173-75 *passim*.
- 61 AAN (Warsaw), KC PZPR, paczka 12, teczka 46a, s. 29-36, "Nieautoryzowane Wystapenie tow. Wieslawa na posiedzeniu Biura Politycznego w dniu 12 pazdziernika 1956 r."
- 62 Schechter and Luchkov, eds. *Khrushchev Remembers: the Glasnost Tapes*, (Boston: Little, Brown, 1990), op. cit., p. 115
- 63 Gomulka Family Private Papers. See translation of Gomulka's notes in L. W. Gluchowski, "Poland, 1956: Khrushchev, Gomulka, and the 'Polish October,'" Document 2, *Cold War International History Bulletin* 5 (1995) (Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars): 42.
- 64 According to the *Osteuropa Handbuch Polen* (Cologne: 1959), Gomulka studied at the International Lenin School in Moscow, 1934-35. As biographer Nicholas Bethel] points out, for some reason this piece of information is omitted in an earlier biographical pamphlet entitled *Wladislaw Gomulka- Wieslaw, Dzieje, Walki i Mysli* (Lodz, 1947). Gomulka was born on February 6, 1905 in the Bialobrzegi district of Krosno, at that time part of the Poland ruled by Austria-Hungary. He was greatly influenced by his father Jan, a Socialist and laborer in the oil fields who had emigrated with his wife-before Wladyslaw's birth-to the United States, but had emigrated back to Poland, disillusioned. See Bethel, *Gomulka* 2, 13.
- 65 In December 1945, at the First Congress of the PPR in Warsaw, Gomulka was elected a member of the Politburo and secretary general of the Central Committee.
- 66 See RGANI, f. 89, per. 45, dok 79.Nagy's OGPU Enlistment, 4 September 1930; and RGANI, f. 89, per. 45, dok. 82, KGB Chief Kriuchkov's Report, "About the Archive Materials Pertaining to Imre Nagy's Activities in the USSR," June 16, 1989. And: RGANI, f. 89, per 45, dok 80, 2., From the Deputy Director of the 4th Dept GUGB of the NKVD USSR to the Commissar of State Security 3 rank, Comrade Karutskii. Some of these documents are still classified. They are located in the personal files for Imre Nagy in the KGB archive and among the Comintern documents kept at RGASPI (Russian State Archive of Social and Political History). See Valerii Musatov, "Tragediia Nadia," *Novaiia Noveishaia Istorii* 1 (1994): 167. Also Kuz'minev, "Yesli Ne Zakryvat' Glaza," *Literaturnaia Rossiia* 51:1507 (1991): 22-23.
- 67 In Hungary the Communist Party had been banned since the fall of Béla Kun's Hungarian Soviet Republic in 1919. In 1925 the left-wing radicals within the Social Democratic Party founded the Socialist Workers' Party which maintained close ties with underground communists.
- 68 Cited in Janos M. Rainer, *Nagy Imre: Politikai eletrajz, also kotet, 1896-1953* (Budapest: 1956-os Intezet, 1996) 170.
- 69 See Janos Rainer, "The Life Course of Imre Nagy," in Cox, 144.
- 70 MOL (Budapest) XX-5-h, 8 kotet, 13 doboz (1956-1958), old. 99, *Jegyzokonyv, Nagy Imre kihallgatasarol*, Budapest, 1957 szeptember 2. Nagy told his interrogators: "As I confessed during my questioning of April 15, 1957, I did not agree with the planned strike of students. I did not find it right." To be sure, Nagy made these statements under duress, while in captivity, and one must balance these documents with eyewitness reports and scholarly analyses. However, Nagy's statements in the last two years of his life nevertheless remained remarkably consistent and courageous.
- 71 MOL (Budapest) XX-5-h, 1 kotet, 1 doboz (1956-1957), Budapest, 1957 februar, old. 193(b). This is a letter handwritten by Imre Nagy from Romania. Page numbers appear only on every other page; thus I have used alphabetical letters to distinguish the pages.
- 72 MOL (Budapest) XX-5-h, 1 kotet, 1 doboz (1956-1957), Budapest op.cit., old. 191 (a)-191 (b).
- 73 *Ibid.*, p. 194 (a).
- 74 *Ibid.*, p. 199 (a).

- 75 AAN (Warszawa), KC PZPR, paczka 15, tom 58, s. 172-4, "Protokol z posiedzenia Biura Politycznego z dnia 8 i 10.X.1956 r., n. 124.
- 76 AVP RF (Moscow), F. Referentura po Pol'she, op. 38, por. 9, papka, 126, d. 031, 1. 1. "Priem Posla Pol'skoi Narodnoi Respubliki v SSSR tov. V. Levikovskogo, 10 sentiabria 1956 g.," Memorandum ot N. Patolicheva.
- 77 For example, Janos Tischler writes "Gomulka... went to the Palace of Belweder [sic.]... to meet a Soviet delegation, having arrived quite unexpectedly under Khrushchev's leadership." Unpublished English translation of paper presented at the conference "Hungary and the World, 1956: New Archival Evidence" in Budapest, September 26-29, 1996.
- 78 AAN (Warsaw), Arch. KC PZPR, 237/V-241. "Stenogram Krajowej Narady Aktywu Partyjnego odbutego w dn. 4 listopada 1956 r.: Wystapenia W. Gomulki," 4 November 1956, s. 166.
- 79 AAN (Warsaw), KC PZPR, 237/V-241. "Stenogram Krajowej Narady Aktywu Partyjnego odbutego w dn. 4 listopada 1956 r.: Wystapenia W. Gomulki," 4 November 1956, s. 166. [Przyjechali, mysmy ich przywitani, plenum mysmy otworzyli, przerwali i rozpoczeli z nimi rozmowy.]
- 80 See "Zprava o jednani na UV KSSS 24. rijna 1956 k situaci v Polsku a Madarsku" op. cit. fn 50. supra. The speech was, however, published in Hungary in the party newspaper Szabad Nep on October 23, the day of the student demonstration. (Ulbricht banned its publication in the GDR, however.) Weit, op. cit. p. 171.
- 81 See text of Gomulka's speech on October 24. "Przemowienie towarzysza Wladyslawa Gomulki," Trybuna Ludu, October 25, 1956.
- 82 Strobe Talbott, trans and ed., Khrushchev Remembers: the Last Testament (New York: Bantam Books, 1974) 205.
- 83 Toranska, interview with Ochab 77-78.
- 84 Ibid.
- 85 Gomulka Family Private Papers. See fn 61 supra.
- 86 Interview of Edward Ochab, op. cit., p. 78.
- 87 Vladimir Malin was head of the General Department of the Central Committee of the Soviet Union during the entire Khrushchev period. He took extensive notes of all Presidium meetings, although verbatim transcripts of CPSU Presidium meetings were not kept in the 1950s. See RGANI (Moscow), F. 3, Op. 12, D. 1005, LI. 49-50, Working Notes from the Session of the CPSU CC Presidium on October 20, 1956, written by Vladimir Malin. Often the notes are very brief, consisting of sentence fragments, so it is not clear what is meant here. Presumably the Soviet leaders planned to have military maneuvers and install a committee of pro-Soviet officials to eventually take over the Polish government after a Soviet intervention. For other useful eyewitness reports, monographs and documentary collections on the Hungarian crisis and Soviet decision making published in recent years, see Evgenii I. Malashenko, "Osobyi korpus v ogre Budapeshta," Voenno-Istoricheskii Zhurnal 10 (1993): 24. Malashenko's account is published in four consecutive issues of the journal: October, 1993, 10: 22-30; November, 1993, 1: 44-51; December, 1993, 12: 33-37; and January 1994, 1: 30-36. Also see Jelcin-Dosszie Szoviet Dokumentumok 1956-rol (Budapest: Szazadveg, 1956-os Intezet, 1993); Hianyzo Lapok: 1956 Tortonetebol: Dokumentumok a volt SZKP KP Leveltarabol (Budapest: Zenit Konyvek, 1993); Magyar-Jugoszlav Kapcsolatok 1956 Dokumentumok (Budapest: MTA Jelenkor-kutato Bizottsag, 1995); Viacheslav Sereda and Janos M. Rainer, eds., Dontes a Kremlben, 1956. A Szovjet Partelnokseg Vitai Magyarorszagrol (Budapest: 1956-os Intezet, 1996); Janos M. Reiner, Nagy Imre: Politikai eletrajz, elso k6tet, 1896-1953 (Budapest: 1956-os Intezet, 1996; and the collection of documents edited by E. D. Orekhova, V. T. Sereda and A. S. Stykalin, Sovetskii Soiuz i Vengerskii Krizis 1956 Goda: Dokumenty (Moscow: Rosspen, 1998).
- 88 See fn 50 above. Because a crisis developed unexpectedly in Hungary at the same time, the communist leaders discussed both Poland and Hungary, but the meeting was originally called to discuss Polish events. Gomulka and GerB could not attend, but communist leaders from Czechoslovakia (e.g. Novotny, et al.), East Germany (e.g. Ulbricht, Grotewohl, and Stoph), and Bulgaria (Zhivkov, Yugov, and Damianov) were present.
- 89 Jastrzebski 57.
- 90 AMSZ (Warsaw), z. despesz., w. 48, t. 612, k. 215, s. 76, Szyfrogram nr. 17654 z Budapestu, 28 pazdziernika 1956, Adam Willman (Polish Ambassador in Budapest).
- 91 "Zprava o jednani na UV KSSS 24. rijna 1956 k situaci v Polsku a Madarsku."
- 92 At the time of the first intervention (October 24), Ern6 Ger6 told Mikoian and Suslov over the telephone: "[T]he arrival of Soviet troops in the city has a negative effect on the disposition of the inhabitants, including the workers." AVP RF, f. 059a, op. 4, p. 6, d. 5, 1. 1: "Shifrtelgramma iz Budapeshta," Cable from A.I. Mikoian and M.A. Suslov to the CPSU Presidium, October 24, 1956.
- 93 RGANI (Moscow), f. 3, op. 64., d. 483, 1. 128. "Telegramma A.I. Mikoiana i. M.A. Suslova iz Budapeshta v TsK KPSS 26-ogo oktiabria."
- 94 "Radio Address by Imre Nagy Announcing the Formation of a New Government," Oct. 28, 1956 in Zinner 428-32.
- 95 One of the demands of the protesters in October 1956 was for the elimination of the AVO, since this had been the key organization involved in the repression and terror of the 1949-1952 period. Many AVO agents became the targets of lynchings and other violent reprisals during the last week of October.
- 96 RGANI (Moscow), f 89, per. 45, dok. 10, L. 2. "Telegramma I. A. Serova iz Budapeshta v TsK KPSS 28-ogo oktiabria."
- 97 RGANI (Moscow), F.059a, Op.4, P.6, D.5, L1.13-14. "Shifrtelgramma: TsK KPSS," October 29, 1956, ot A. Mikoiana i M. Suslova.
- 98 This party was renamed the Pet6fi Party on November 1, 1956.

99 See Kis Ujsag, Nov. 1, 1956, 2. Kovacs was in a Soviet prison from February 1947 until the fall of 1955. He was a member of Imre Nagy's cabinet from October 27, 1956, and a state minister, November 3-4, 1956.

100 An emergency meeting of the CPSU presidium was convened on October 31 to reevaluate the decision of the previous day not to use force Marshal Zhukov was "instructed to work out a plan of measures and report on it. [Poruchit' Zhukova razrabotat' sootvetstvuiushchiiy plan meropriiatiy sviazannykh s sobytiiami v Vengrii, i dolozhit' TsK KPSS.] RGANI, f. 3, op. 12, d. 1006, II. 15-18ob, "Rabochaia zavis' zasedaniia Prezidiuma TsK KPSS, 31 oktiabria 1956 g.," written by V.N. Malin. Also RGANI, f. 3, op. 64, d. 484, l. 41, "Postanovleniie Prezidiuma TsK KPSS: O polozhenii v Vengrii. Vypiska iz protokola # 49, P49/VI ot 31 oktiabria 1956 g."

101 RGANI (Moscow), f. 3, op. 12, d. 1005, II. 54-63, "Protokol'naia Zavis' Zasedaniia Prezidiuma TsK KPSS, 28-ogo oktiabria 1956 g." avtograf V. N. Malina.

102 RGANI, F. 89, O. 2, D. 2, L. 75, "Informatsiia Andropova iz Budapeshta, 12 oktiabria 1956 g."

103 RGANI, F 3, O 12, D 1006, L. 18ob, "Protokol'naia Zavis' Zasedaniia Prezidiuma TsK KPSS, 31-ogo oktiabria 1956 g."

104 As mentioned above, Nagy tended to focus on making correct verbal arguments and expecting others to change their behavior. His colleagues were, perhaps more like Gomulka in emphasizing political positions instead.

105 Many otherwise excellent secondary works in English, even the handful published in the 1990s, fall short of depicting the actual disarray of the Nagy parliament during the brief democratic interlude, from October 24 to November 4. These include Gyorgy Litvan, ed. trans. Janos M. Bak and Lyman H. Legters, *The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt, and Repression, 1953-1963* (London: Longman, 1996); Terry Cox, ed. *Hungary 1956-Forty Years On* (London: Frank Cass, 1997); and Jenő Györkei and Miklós Horváth, *Soviet Military Intervention in Hungary* (Budapest: Central European University Press, 1999). Györkei and Horváth do provide a useful account of the military complications. See 32-35.

106 MOL (Budapest) 1676/2000/XX-5-h, 1 doboz, 1 kotet, "Esemenynaptar, 1956, old. 141. Defense Minister Laszlo Pirocs repeated this over the radio at 9:18 a.m. "Gyorsiroi feljegyzes az MDP Kozponti Vezetosegenek Ulesdrol, 1956.oktober 25, [1] a," Otvenhat oktobere is a hatalom, op cit. old. 42.

107 Ibid. (Otvenhat oktobere es a hatalom).

108 Ibid.

109 Gyorsiroi feljegyzes az MDP Kozponti Vezetosegenek Uleserol, 1956. oktober 25, [1] a, Otvenhat oktobere es a hatalom: a Magyar Dolgozok Partja vezeto testuleteinek dokumentumai 1956 oktober 24-oktober 28 (Budapest: Napvilag Kiado, 1997).

110 MOL (Budapest) 1676/2000/XX-5-h, 1 doboz, 1 kotet, "Esemenynaptar, 1956, old. 143.

111 MOL (Budapest) XX.-5-h 8 kotet, 13 doboz (1956-1958), old. 100, Jegyzokonyv, Nagy Imre kihallgatasarol, Budapest, 1957 szeptember 2.

112 Ibid, old. 102.

113 RGANI (Moscow), f. 89, per 45, dok. 12, 1. 1, "Informatsiia Mikoiana i Suslova ot 30 oktiabria 1956 g.

114 Ibid.

115 RGANI, f. 89, per. 45, dok. 75, l. 3, "Notes of Yuri Andropov to the CC CPSU of August 29, 1957." This document is signed "Andropov, Head of the Department of the CC CPSU for ties with the Communist and Workers' Parties of the Socialist Countries."

116 AVP RF, f. 077, o. 38, por. 3, p. 192, l. 11, From the Diary of P. S. Dedushkin, "Notes of a Conversation with the Hungarian Ambassador in Moscow Boldoczki," December 4, 1957. "IT]he Presidium of Hungary issued a decree on Sept. 28 awarding Andropov the 'Order of the Banner of Hungary' as a token of gratitude for his fruitful activity in deepening Hungarian-Soviet friendship."

2. Anna M. Cienciala, *The Revolts of 1956.*

(hanka@ku.edu)

Stalin died in early March so there was a change of leadership in the USSR. The people of East Berlin revolted in June 1953, but were put down by Soviet tanks. There was also worker unrest in Plzen (Ger. Pilsen), Czechoslovakia.

1. The Background.

After Stalin's death of a cerebral hemorrhage, March 6 1953, the new Soviet leaders, Premier Georgy M. Malenkov (1902-1988) and Party leader Nikita S. Khrushchev (1894-1971), realized that something must be done to prevent unrest and perhaps revolution in Eastern Europe.

Indeed, just before the June uprising in E. Berlin in 1953, a delegation of Hungarian Communists to Moscow was told to do anything they thought necessary to prevent an upheaval in Hungary. This led the Hungarian Communists to develop the "New Course," which was introduced in all the bloc countries, but went furthest in Hungary.

The Communist Imre Nagy (1896-1958. pron. Eemre Nudge) became Premier. He had spent the years 1929-1944 in Moscow and was favored by Malenkov, who advocated increased consumer goods production in the USSR. Nagy allowed the peasants to leave the collective and state farms, which they did in droves. There was also a slowdown in industrialization and a sharp reduction of police terror. [See Imre Nagy, *The "New Course" in Eastern Europe*, in: Lyman H. Legters, *Eastern Europe. Transformation and Revolution, 1945-1991*, Lexington, Mass, Toronto, 1992, pp.147-148; also, Imre Nagy, *On Communism*, New York, 1957, cit. in: Gale Stokes, *From Stalinism to Pluralism*, 2nd ed., pp. 82-87].

However, when Malenkov resigned as Chairman of the Council of Ministers (Premier) in February 1955 (but remained in the Presidium), and his rival Khrushchev became the top leader of the USSR, this led to the fall of Malenkov's protege, Imre Nagy. The Stalinist Matyas Rakosi (1892-1971) returned to power, expelled Nagy from the party and ended the New Course. This led to great unrest in Hungary, just as Khrushchev was beginning to liberalize life in the USSR.

In Poland, the "thaw" began in January 1955. The Third Party Plenum criticised the "errors" of the past - with Khrushchev's blessing - and in February, thousands of political prisoners, mostly former members of the Home Army, were "amnestied" and "rehabilitated." Also, the prewar Polish Communist Party -which had been dissolved by the Comintern sometime in 1938 on charges it was infiltrated by Polish police agents, was cleared of those charges, said to be fabricated by "provocateurs"- though the latter were not identified. (Stalin still could not be openly accused of the deed).

The Communist poet Adam Wazyk (Adam Wagman, 1905-1982), published his Poem for Adults in a literary weekly, *Nowa Kultura* (New Culture) on August 19, 1955. This was an impassioned protest against the suffering of the people and the constant lies they were told. The poem ended with an appeal to the Party to put things right. The appearance of this poem in print reflected debates going on within the Polish party leadership and the heart searching of its idealists, but someone in power clearly thought Wazyk had gone too far because the paper was confiscated soon after it hit the newstands. [For the excellent English translation by Lucjan Blit, see *The Twentieth Century*, no. 158, December 1955, pp. 504-511; reprinted in: Paul E. Zinner, ed., *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe. A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February - November 1956*, New York, 1956, pp. 40-48; see also Marci Shore, "Some Words for Grown-Up Marxists: 'A Poem for Adults,' and the Revolt from Within," *Polish Review*, vol. 42, no. 2, 1997, pp. 131-154 - the author discusses the poem within the framework of the relationship between the intelligentsia and the party leadership].

In the fall of 1955, Political Discussion Clubs were allowed to function in Poland, and people began openly discussing the horrors of the Stalinist period.

2. Khrushchev's anti-Stalin speech at the 20th Congress of the CPSU, on February 25, 1956.

In a long speech, which lasted eight hours (with a bathroom - meal break), Khrushchev painted Stalin as a bloodthirsty psychopath. He admitted that the purge trials of the 1930's were rigged and thousands of innocent Communists were unjustly condemned. He also admitted that Stalin had deported and resettled several Soviet peoples. (The Volga Germans in 1941; the Crimean Tatars, the Chechens, and the Ingush after the war for allegedly cooperating with the Germans). Finally, he attacked the "personality cult" (Stalin) and called for "co-

existence" with the West. [For excerpts, see Robert V. Daniels, *A Documentary History of Communism*, rev. ed., vol. I., Communism in Russia, Hanover N.H. and London, 1984, pp. 321-327, same in Daniels, *A Documentary History of Communism in Russia. From Lenin to Gorbachev*, Hanover N.H. and London, 1993, pp. 254-258].

There is a general consensus that Khrushchev - who had supported the purges of the 1930s - attacked Stalin and Stalinism in order to discredit his opponents in the Politburo and Central Committee. They criticized his reconciliation with Tito in 1955, and his call for co-existence with the West. His speech began an official "thaw" in the USSR, and was read by party members in all E. European countries.

However, it is not clear whether Khrushchev's speech was a factor in the 1956 revolts in Poland and Hungary. The Poles first revolted against their working and living conditions (Poznan, June 1956), while the Hungarian revolt was begun by Budapest students demonstrating for freedom in Hungary. However, it is clear the speech undermined the "hardliners," in the Polish and Hungarian parties.

3. Revolt and Change in Poland: June-October 1956.

As mentioned earlier, the Polish United Workers' Party (Polish acronym: PZPR) leaders had begun a "thaw" earlier than the USSR, in 1955. It included the "amnesty" and rehabilitation of thousands of political prisoners. As noted above, the prewar Polish Communist Party was exonerated. Indeed, the party newspaper printed a statement on February 19, 1956, clearing that Party of the spurious charges on which it was dissolved by the Comintern in 1938. It is worth noting that the statement said the materials for this conclusion had been examined by the Central Committees of the Communist Parties of the Soviet Union, Italy, Bulgaria, and Finland, together with the Central Committee of the Polish United Workers' Party. (The Hungarian and Romanian parties were not mentioned). This statement was reprinted in the Moscow party paper, *Pravda*, two days later. Perhaps it was meant to prepare Soviet public opinion for Khrushchev's speech of Feb. 25 ? [See "Statement on the Wrongful Liquidation of the Communist Party of Poland in 1938," *Pravda*, Moscow, February 21, 1956, *The Current Digest of the Soviet Press*, VIII, no. 8, April 4, 1956, p.27, reprinted in: Zinner, *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*, pp.37-39].

(a). The Poznan Riots of late June 1956.

Polish workers had suffered bad working conditions and low pay for years. The Poznan workers came out into the streets on June 28 because their delegation, which had gone to Warsaw to negotiate higher wages and better working conditions with the government, did not return when expected. The workers feared their comrades had been arrested, so they came out into the streets with banners reading "Bread and Freedom." They clashed with the Security Police and went on to burn their archives.

Some Polish Army units refused to fire on the people, but others came into the city together with special police units, also tanks manned by Soviet instructors from the tank school in Poznan and blood flowed in the streets. The whole event was reported immediately in the West because it took place during the annual Poznan Trade Fair, attended by Western businessmen and reporters.

The Polish government at first called the revolt an "imperialist provocation," but soon realized that the unrest might spread. Therefore, the party leadership decided to examine past party policies and try to remedy the situation.

(b). The July Party Plenum.

At The July Party Plenum there was much criticism of past economic plans and policies as well as of the "personality cult" condemned by Khrushchev. In Poland, this applied to President Boleslaw Bierut (1892-1956) who died in Moscow during the 20th Congress in February 1956. (Pneumonia and heart failure). Bierut was a member of the prewar Polish Communist Party, and like Gomulka, had survived the Stalin purges of the 1930s because he was safe in a Polish jail. He had been a rival of Gomulka's from 1943 onward, and had occupied high office, including that of President 1949-52, head of the party from 1948 onward, and Premier. He is suspected of having belonged to the Soviet NKVD before and during the war, and later to its successor, the KGB.

The Polish party split into two factions: the Stalinists or "Natolinites." Natolin was the name of a small palace on the outskirts of Warsaw used for party/government meetings as well as recreation. The Stalinists wanted only a minimum of reforms. The Natolinites, also known as the "Liberals" of Pulawska Street, Warsaw, where many of them lived, wanted far-reaching economic reforms and political liberalization. Each faction looked to Wladyslaw Gomulka, who had been released in 1955, and was readmitted to the Party in 1956.

(c) Gomulka's Return to Power.

On October 19, 1956, the Polish Central Committee was about to re-elect Gomulka as First Secretary of the Party. It also decided to dismiss the Polish-born Soviet Marshal Konstanty Rokossovsky as Commander-in-Chief of the Polish armed forces. These moves worried the Moscow leaders, for the Warsaw Pact - the Eastern equivalent of NATO - had been signed in 1955, and now the Soviet general who was the C-in-C of the Polish Armed Forces, was being booted out.

On October 19, Khrushchev suddenly arrived by plane in Warsaw with a high ranking delegation made up of Party Politburo Members Anastas I. Mikoyan (1895-1978), a close collaborator of Khrushchev; Foreign Minister V.M. Molotov, and Lazar M. Kaganovich (1893-1997) along with Defense Minister Marshal Georgii K. Zhukov (1896-1974), Marshal Aleksy I. Antonov (1896-1962) Warsaw Pact Chief of Staff, and Marshal Ivan S. Konev (1897-1973), First Soviet Deputy Defense Minister and Commander-in-Chief of the Warsaw Pact. Khrushchev had long talks with Gomulka and the Polish Premier, Jozef Cyrankiewicz (1911-1989, pron. Tsirankyevetch).

At the same time, Soviet troops massed on Polish borders in the East and West and Soviet warships stood off the coast. The two Soviet motorized divisions stationed at Legnica, S.W. Poland, began to move toward Warsaw. In this situation, the Polish Army, now under the command of Gen. Marian Spychalski, (1906-1980, a colleague of Gomulka's who had been tried and imprisoned in the purges), seemed ready to resist a Soviet invasion. Also, the workers at Warsaw's Zeran (pron. Zherani) automobile factory took up arms and mounted guard over the new leaders and other party members to prevent their arrest.

No Russian record of the Khrushchev - Gomulka -Cyrankiewicz talks has surfaced to date, but the Polish record indicates that Khrushchev was very belligerent. He attacked Gomulka for the dismissal of Rokossovsky and used a threatening tone throughout, while Gomulka protested against the concentration of Soviet armed forces on Poland's frontiers.

Nevertheless, Gomulka went on to be elected First Secretary of the UPWP that same day, while the Soviet delegation left Warsaw on the morning of October 20. Khrushchev and his closest advisers weighed the possibility of invading Poland, but decided against it - presumably because it would be easier to get into Poland than to get out of it. In any case, the official communique stated the "debates were held in an atmosphere of Party-like and friendly sincerity," also that a delegation of the Polish Politburo would soon travel to Moscow to discuss the strengthening of political and economic cooperation between the two countries. * Indeed, Gomulka soon traveled to Moscow, where he managed to obtain the Soviet cancellation of Polish debts, promises of economic aid, and an agreement of the repatriation of Polish citizens still remaining in the USSR after World War II. [For the Polish record of the Warsaw talks, see L.W. Goluchowski, "Poland 1956. Khrushchev, Gomulka, and the 'Polish October,'" Cold War International History Project Bulletin, issue 5, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington, D.C., spring 1995; for the communique, see Zinner, National Communism and Popular Revolt, pp. 196-197.

It seems that the Chinese Foreign Minister, Zhu en-Lai (1898-1976), advised Khrushchev to make concessions to the Poles. If true, perhaps this was because the Chinese leader Mao ze-Dong was furious with Khrushchev for his anti-Stalin speech and wanted to see a loosening of Soviet domination over E. Europe.

Whatever the case may be, on October 20, Gomulka made a long speech to the Polish party's Central Committee, severely criticizing the economic mistakes of the last few years and the "personality cult" (Bierut).

Four days later, on October 24, he made a public speech to some 300,000 people gathered in the square outside the Palace of Culture, Warsaw, which was broadcast all over Poland. Here he also criticized past mistakes and promised reforms. In particular, he told the peasants who had been forced into collective farms that they could leave if they so wished, and they did so in droves.

At this time, Gomulka enjoyed widespread popular support, for most Poles saw him as a Polish patriot who would put an end to the horrors of the past and pursue a more independent policy. Also, it looked as if Gomulka had faced down Khrushchev, who flew off to Moscow with his retinue. These events in Poland sparked the Hungarian Revolution. [see Zinner, National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe, pp. 197-239; 270-277; excerpts of Gomulka's speech to the Central Committee in Robert V. Daniels, A Documentary History of Communism, rev. ed., vol. 2, Communism and the World, 1984, pp.230-234; reprinted in one volume, 1993]

4. The Hungarian Revolution, October-November 1956.

(a) The Background.

As noted earlier, the "New Course" under Imre Nagy, 1953-1955, had been a period of liberalization, but ended with the fall of Malenkov from power in the USSR, Sept. 1955. Matyas Rakosi returned to power, expelled Nagy from the party, and put Hungary back on the Stalinist path. This led to great unrest and resentment against the communist system. To appease the people, Rakosi cleared Laszlo Rajk of the charges

which had led to his death. Nevertheless, on July 18, Rakosi was replaced as Secretary General of the Party by Erno Gero (1898-1980).

Gero allowed the ceremonial funeral of Laszlo Rajk on October 6, 1956 - but this turned into a political demonstration in Budapest. Several hundred thousand people turned out in a silent protest against both the Stalinist terror of the past and against the Communist system. (The whole population of Hungary numbered 10 million, with the largest concentration in Budapest). Three other prominent victims of the purge trials of 1949 also ceremonially reburied on this day were: Lt. General Gyorgy Palffy (1909-1949) Tibor Szonyi (1903-1949), and Andras Szalai (1917-1949).

On October 6, the Hungarian press reported that Erno Gero, Janos Kadar (1912-1989, imprisoned 1951-54), Istvan Hidas (b.1918), President of the Council of Ministers, and Zoltan Szanto (1893-1977), member of the Hungarian Politburo, had held discussions in Moscow with Anastas I. Mikoyan (1895-1978 a close collaborator of Khrushchev) and Mikhail A.Suslov (1902-1982, in charge of party ideology). It seems the discussions concerned the new line in Hungary that had begun with the reburial of the chief purge victims of 1949. On October 13, Imre Nagy was readmitted to the Hungarian Workers' Party and this was clearly done with the consent of Moscow.

Discussion clubs, called "Petofi Circles" (after the great 19th c. poet killed in the War of Independence, 1849), debated the economic situation in the country. Also, university students demanded a reduction in the number of mandatory courses; abolition of the required study of foreign languages (Russian) and mandatory courses on Marxism-Leninism; the replacement of para-military activities with athletics, as well as improved bed and board in university residences. On October 19, the Minister of Education granted some of these demands and stated that compulsory Russian language study would be discontinued. He also announced other changes in university education.

On October 20, the executive committee of the party organization in the Hungarian Writers' Union issued a resolution and called for a new party congress. The resolution referred to the 20th Congress of the Soviet Party, called for an accounting of the past, and a new program by a new, democratically elected Party Congress.

On the same day, university students in the city of Szeged broke with the communist youth organization and set up their own student organization; Budapest university students did the same two days later.

On October 22, the executive board of the Petofi Circle adopted a resolution listing ten demands which included: the holding of a party central committee meeting, including Imre Nagy, to disclose the economic situation and revise the 6 Year plan; to insure the development of socialist democracy; introduce workers' self-management in the factories "and a workers' democracy;" to assure I.Nagy and other socialists a worthy place in party and government; to expel M.Rakosi and proceed with the trial of Mihaly Farkas (1904-1965). [M.Farkas was one of the chief party members in charge of the torture and trials of the victims of the 1949 purge; he was expelled from the party in 1955, tried and sentenced to 16 years of prison in 1957, but pardoned in 1961].

It is clear that these demands were sparked by the news of Gomulka's election as First Secretary of the Polish United Workers' Party and of his long speech to the Central Committee criticizing the mistakes of the past. Moreover, the communique of October 20 on the Polish-Soviet talks in Warsaw showed that Khrushchev had accepted Gomulka as the new Polish party leader. Thus, the new line in Poland, combined with existing problems and tensions in Hungary, opened the way for the Hungarian revolution.

On October 22, when it looked as if Gomulka had faced down Khrushchev in Poland, mass demonstrations of solidarity with Poland took place in Budapest. The students of the Budapest Engineering and Construction University came out with a list of 16 demands. These included the withdrawal of all Soviet troops from Hungary; the reorganization of the government under Imre Nagy's leadership; free elections for a new multi-party national assembly; reform of workers' production norms and of the existing agricultural system; the rehabilitation of all victims of past injustices; the taking down of the Stalin statue in Budapest; and full freedom of speech and press. Finally, they expressed their solidarity with the workers and young people of Poland and Warsaw, "who were participating in the movement for Polish independence," and announced that a parliament of young people would be held in Budapest on October 27, which would work with the participation of youth delegates from all over the country. The Soviet ambassador in Budapest, Yuri V. Andropov, (1914-1984) immediately reported the 16 points to Moscow. [Andropov was recalled to Moscow in 1957; he was appointed head of the KGB 1967, and followed Leonid Brezhnev as Secretary General of the CPSU in 1982, but died two years later of kidney failure]

(b) The Hungarian Revolution.

(1) On October 23, the morning edition of the chief Hungarian newspaper, Szabad Nep, printed the full text of Gomulka's speech to the 8th Plenum of the Central Committee of the Polish United Workers Party, in which he criticized the errors of the past.

The Budapest students announced a demonstration of sympathy with Poland in front of the Polish Embassy at 2.30 p.m. The Ministry of the Interior broadcast a prohibition of this meeting at 12.53, but rescinded it at 2.23 p.m.. Just before that, the demonstrations gathered at the statue of the national poet of Hungary, Sandor Petofi. They recited verses in which he called on the Hungarian people to stand up and refuse to be slaves.

The demonstrators then went to the statue of Jozef Bem (1794-1850), a Polish general who had led Hungarian armies against the Russians in 1849, and expressed their sympathy for Poland.

On the evening of October 23, a large crowd gathered at the Budapest radio station and a student delegation went in to broadcast their demands for political reforms in Hungary. When they failed to come out, the crowd surged forward and were fired on by the security police, the "AVO." Fighting broke out, in which the Hungarian army took the side of the people against the AVO and the Soviet garrison troops.

That evening, at 8 p.m. First Secretary Erno Gero, just back from a visit in Yugoslavia, made a radio speech to the nation warning against the actions of "enemies" of the people.

The people demanded the withdrawal of Soviet troops and the establishment of a new government. on a democratic basis.

(2) October 24- 30.

On October 24, Imre Nagy became Prime Minister again, and on October 25, Janos Kadar -who had been a purge victim - replaced the hated Erno Gero as Secretary General of the Party. However, the revolt in Budapest continued and spread to the rest of the country. Therefore, the Hungarian Party promised to work for the withdrawal of Soviet troops. At the same time, Imre Nagy restored the multi party system by admitting members of the Smallholders Party into his Cabinet.

It is important to note that throughout this period, that is, from October 24 to October 30, Mikoyan and Suslov participated in the meetings of the Hungarian party leaders. They were in constant touch with the Soviet party leaders, and supported the decisions of the Hungarian leaders, albeit with some reluctance. It is clear from Russian documents published in the early 1990s in both Russia and Hungary (and in one volume in Russia in 1998), that on October 29, the Soviet Politburo decided not to intervene in Hungary, but changed its mind later the same day, deciding to intervene. It is also clear that though the pretext for this decision was that Hungary was about to return to capitalism and bourgeois democracy, it was made because the Suez Canal War presented an ideal opportunity for Soviet intervention in Hungary.

(3) The Suez Canal War.

On October 29, Israel launched an attack on Egypt. The background to this was the Suez Canal crisis. Egyptian. President Gamal Abdel Nasser (1918-1970), who had lined up with the USSR, replied to the withdrawal of British and U.S. offers of financial help in constructing the Aswan Dam in July 1956, by nationalizing the Suez Canal and taking over its administration in September. Nasser was also the head of the Arab League, which was preparing to attack Israel; therefore, Israel launched a preventive attack on Egypt. The British and French, who had protested the nationalization of the Suez Canal, sent an ultimatum to Egypt to stop fighting and withdraw from the canal zone. When Nasser refused, they landed troops to occupy the canal zone and began bombing Egypt on October 30 .

(4) Hungary, October 30- November 16.

On October 30, Soviet troops began to withdraw from Hungary. As Russian documents show, the Soviet Politburo voted against intervention early on Oct.29, so the withdrawal was a consequence of this decision, before it was reversed later that day.

Now Imre Nagy promised the end of one party dictatorship and announced free elections in the future. However, news came on the evening of Oct. 30 from Hungarian military intelligence that Soviet troops were entering Hungary. This followed the Soviet Polituro decision to intervene in Hungary.

The news of the invasion led Imre Nagy to declare on November 1, that Hungary was leaving the Warsaw Pact, and would become neutral. This was a very popular demand in Hungary at the time. The model was Austria, which had become neutral with Soviet agreement in 1955.

Imre Nagy appealed to the United Nations, which had voted to discuss Hungary on October 28, for support of Hungarian neutrality. At the same time, he told Soviet ambassador Andropov that if Soviet troops withdrew from Hungary, he would withdraw his appeal to the U.N.

It is clear that the Suez Canal crisis made the Soviet Politburo decide on military intervention in Hungary. Once the decision was made, the Soviet leaders sought and obtained the support of the Chinese, Polish, Romanian, and Yugoslav leaders. Of these, only the Poles expressed disagreement.

Khrushchev and Malenkov secretly visited Bucharest, then flew to the Yugoslav naval base at Pula, whence they traveled by boat over heavy seas to the island of Brioni, where Tito and top Yugoslav leaders were at the

time. According to the notes of the Yugoslav ambassador to the USSR, who participated in the talks on the night of November 2-3, Khrushchev spoke of Nagy as trying to bring back capitalism and bourgeois democracy to Hungary, but the Yugoslavs counseled patience and advised reliance on Kadar. The Soviet leaders agreed. The Yugoslav leaders promised to help Imre Nagy and his closest collaborators to step down. The plan was to trick them to enter the Yugoslav embassy in Budapest and make them declare their support for the new Kadar government.

Meanwhile, Kadar, who had voted in the Hungarian Politburo for the withdrawal of Soviet forces from Hungary, the establishment of a multi-party government in Hungary, also for neutrality - flew to Moscow on November 3 and pleaded with the Soviet Politburo to abandon military intervention. However, when he found that he could not prevail, he issued a formal invitation to the Soviet forces to come in.

The head of the Hungarian armed forces, General Pal Maleter,(1917-1958), Minister of Defense in the new Hungarian government, had been invited for talks with Soviet officers, but was arrested. (He was later executed with Imre Nagy and others in 1958).

As the Soviet troops moved in, there was a crisis in Western-Soviet relations. On November 6, Khrushchev threatened to send troops to end the Suez fighting. President Eisenhower declared a state of emergency for U.S. armed forces, but the crisis was resolved through an agreement to withdraw the French, British and Israeli troops and to send U.N. peace keepers to the Suez Canal zone.

Imre Nagy and his colleagues sought refuge in the Yugoslav Embassy on November 14. They left it with a safe-conduct from the Soviets -given by Andropov - but were immediately arrested and disappeared. Much later, it was learned they had been taken to Rumania and then returned to Budapest, where they were executed in 1958 and buried in unmarked graves.

Fighting went on in Hungary, mostly in Budapest, until November 15-16, when the workers called off their general strike after negotiations with Kadar.

[Documents: Most of the key Russian and Hungarian documents on the Revolution in English translation were published in: Soviet Military Intervention in Hungary 1956, edited by Jeno Gyorki & Miklos Horvath, with a Study by Alexandr M.Kirov and Memoirs of Yevgeny I. Malashenko, CEU Press, Budapest, 1998. (A.M. Kirov, b. 1954, is a Russian military historian; Lt. General Y.I. Malashenko, b. in Ukraine, 1924, was a reconnaissance platoon commander in the Soviet invasion of Hungary, 1956). This is now the chief English language source for the Hungarian Revolution of 1956. For the Russian documents on the Hungarian Revolution, see: Sovetskii Soiuz i vengerskii krizis 1956 goda. Dokumenty, (The Soviet Union and the Hungarian Crisis of 1956. Documents), edited by V.K. Volkov et al., Moscow, 1998].

5. Conclusions.

(a) The Soviet invasion of Hungary caught the Western Powers by surprise. In 1952 John Foster Dulles (1888-1959), later Secretary of State under President Eisenhower, had called for "liberating" E. Europe from Communism, but this was just a slogan used by the Republicans in the election campaign to win the votes of Americans of E. European descent for General Dwight D. Eisenhower as President.

In fact, the U.S. was not about to risk a nuclear war with the USSR over Hungary. The Hungarian section of Radio Free Europe contributed to prolong the fighting in Hungary by encouraging hopes that the U.S. or/and the U.N. would send help. However, the revolt was not provoked by the U.S. or by Radio Free Europe. It stemmed from Hungarian conditions and was sparked by the mistaken impression that Poland had obtained real independence from the USSR.

(b) Western Communists split over the Soviet invasion of Hungary. Many party members gave up their cards in protest, while sympathizers also protested..

(c) The Polish workers' revolt in Poznan (June), the change of party leadership in Poland in October, and the Hungarian revolt, showed that the peoples of these two countries hated the Communist system and Soviet domination. Therefore, the Party leaders in both countries tried to find compromise solutions to prevent greater upheavals. However, this attempt only succeeded in Poland, where Gomulka enjoyed great popular support and where there was no bloodshed. In Hungary, where fighting accidentally broke out on October 23, Imre Nagy was under great pressure to secure the complete withdrawal of Soviet troops and establish a democratic government. Still, the Soviet leaders hoped for a few days at least that reforms in Hungary would be within acceptable limits, and their decision to intervene was sparked by the Suez Canal War.

(d) For the Poles, October 1956 led to a considerable liberalization of communism. The Roman Catholic Church regained its rights and the people could worship freely. Writers and historians gained a certain amount

of freedom. Elections were held in 1957, in which several candidates could compete, including those put forward by a group of Catholic intellectuals called "Znak" (the Sign). The Democratic Party, which included many former Home Army veterans, was accepted as a subordinate third party in the government coalition dominated by the Communists. Many peasants left collective and state farms and many Poles were repatriated from the USSR.

The "Polish October" of 1956 marked the first of a series of upheavals which were to culminate in the birth of Solidarity in late August 1980. Although it was put down in December 1981, it re-emerged in April 1989 and won a resounding victory in the free elections on June 4 1989. [In January 1957, the author of these Lecture Notes wrote : "The Polish and Hungarian revolts have demonstrated, once and for all, the empty lie of Communism that it is a system aiming at the welfare of the working class and the abolition of exploitation. They have shown more - they have revealed the weakness of the Communist economy and the possibility of an ultimate breaking away of Eastern Europe from the Soviet Union. The failure or success of this movement will depend on the economic aid and foreign policy of the U.S.A. and also on the lengths to which the Soviet Union may go in order to cling to its European colonies." See Anna M.Cienciala, "The Big Thaw," Canadian Forum Toronto, January 1957, p.224]

(e) Severe repression was imposed on Hungary, which lasted until 1960, when Kadar began a policy of reform and reconciliation. In March 1989, Imre Nagy and his colleagues were officially rehabilitated and on June 16 1989 they were given a ceremonial funeral. In 1990, the Hungarian party leadership, which was facing grave economic problems and unrest, recognized the need for a multi party system and promised free elections in 1991.

As in 1956 so in 1989-91, Poland led the way in political liberalization and Hungary followed.

Bibliographic Note

For a very good article on the events in both countries, see: Johanna Granville, "Satellites or Prime Movers ? Polish and Hungarian Reactions to the 1956 Events. New Archival Evidence," *East European Quarterly*, vol. XXXV, no. 4, Winter 2001, pp.435-471.

3. POLSKA I WĘGRY W ROKU 1956

Zamieszczamy tekst odczytu Jana Nowaka-Jeziorańskiego wygłoszonego na konferencji historyków w Budapeszcie w październiku 1996. Jest to jeden z najważniejszych tekstów Jana Nowaka-Jeziorańskiego, w którym omawia rolę Polskiej i Węgierskiej Rozgłośni Radia Wolna Europa w wydarzeniach w Październiku 1956, odpowiednio w Polsce i na Węgrzech. Tekst ten otrzymałem od Autora w listopadzie 1996.

Dlaczego Władysław Gomułka odniósł sukces a Imre Nagy klęskę? Dlaczego linia polityczna Węgierskiej Rozgłośni Radia Wolna Europa (RWE) była przeciwstawieniem tego, co Rozgłośnia Polska mówiła swoim słuchaczom?

Odpowiedzi na oba te pytania w jakimś stopniu wiążą się ze sobą. Według ankiety przeprowadzonej w 1956 r. wśród węgierskich uciekinierów przez Austriacki Instytut Badania Opinii Publicznej – 97 procent ludności w czasie rewolucji słuchało RWE. W Polsce o jeden procent więcej. Wolna Europa stała się w obu krajach powszechnie słuchanym źródłem informacji. I tu i tam RWE wywarło potężny wpływ na zachowanie się szerokich mas.

Wolni Polacy i Wolni Węgrzy

Zasadnicza różnica w ustosunkowaniu się do wydarzeń obu zespołów redakcyjnych była możliwa dzięki szerokiej autonomii obu Rozgłośni. "Konstytucja" Wolnej Europy z 1952 roku mówiła, że istnieje pięć odrębnych i autonomicznych radiostacji nadających do pięciu krajów Europy środkowo-wschodniej. Każda miała być głosem wolnych Polaków, wolnych Węgrów itd. Na codziennych, porannych konferencjach miałem obowiązek informowania Amerykanów o wydarzeniach w Polsce w ciągu ostatniej doby i przedstawienia zamierzonego sposobu ich komentowania. Różnice ocen zdarzały się bardzo rzadko i były rozwiązywane w drodze dyskusji. Inicjatywa była z reguły w rękach polskich.

Powolny proces i krótkie spięcie

Wydarzenia w Polsce i na Węgrzech potoczyły się odmiennym torem. U nas "Październik" był szczytowym momentem procesu, który narastał stopniowo od końca 1954 roku. Na Węgrzech doszło do nagłego, krótkiego spięcia pod wpływem wypadków w Warszawie. W Polsce działały kolejno katalizatory, które wzmacniały nacisk czynnika społecznego i pogłębiały różnice na szczycie partyjnej hierarchii. Pierwszym była seria ponad stu audycji Józefa Światły, nadanych w końcu 1954 r. Ujawnienie zbrodni ścisłego kierownictwa partyjnego pociągnęło za sobą polowanie na kozły ofiarne w organach represji, czystkę, pospieszne reorganizacje i chaos w bezpieczeństwie, a w jego następstwie znaczne zelżenie terroru. Najważniejsze było uwolnienie około dwóch tysięcy więźniów, wśród nich Władysława Gomułka i jego najbliższych ludzi. Wszystko razem umożliwiło bunt partyjnej inteligencji przeciwko metodom rządzenia ekipy Bieruta.

Odwilż zamienia się w potop

Potępienie zbrodni Stalina w przemówieniu Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR w lutym 1956 r. było następnym, niebывалым wstrząsem dla ludzi wychowanych w bałwochwalczym kulcie tyrana. To "trzęsienie ziemi" znacznie wzmocniło "liberalne" skrzydło w partii. Walka o sukcesję po Bierucie, po jego śmierci w marcu 1956 zaostrzyła konflikt między "liberalnymi" "Puławami" a stalinowskim "Natolinem". Wybór Edwarda Ochaba na pierwszego sekretarza był kompromisem, który w kilka miesięcy później okazał się opatrnościowym. Czołgi stłumiły wprawdzie czerwcowy bunt robotników w Poznaniu, ale w tym momencie wzbierająca fala, która dotychczas ograniczała się do inteligencji (przeważnie partyjnej) i młodzieży akademickiej, rozlała się na cały kraj, ogarniając masy robotnicze. Odwilż zamieniła się w potop.

Rola Edwarda Ochaba

Obie zwalczające się frakcje zrozumiały, że powstrzymanie fali rewolucyjnej nie będzie możliwe bez kooptowania Gomułka. "Wiesław" powszechnie uchodził za ofiarę stalinizmu, który zapłacił więzieniem za próby rozluźnienia zależności partii od dyktatu Kremla. Ale ani stalinieści ani "liberałowie", znający despotyczne usposobienie Gomułka, nie mieli ochoty oddawać w jego ręce najwyższej władzy. Dopiero w połowie października Ochab zdecydował się ustąpić miejsca Gomułce i przeforsować jego wybór na pierwszego sekretarza PZPR na zbliżającym się VIII Plenum KC PZPR. W tym momencie sowieckie Biuro Polityczne zdecydowało się na ingerencję, która miała nie dopuścić do władzy tego "nacjonalistycznego odchyleńca".

Rola Filipa Bena

RWE stało się w tym czasie jedynym źródłem informacji o tym, co działo się w wąskim kręgu władzy. Niezależnie od doniesień agencji prasowych i licznych korespondentów czołowych dzienników zachodnich, mieliśmy na miejscu własnego informatora w osobie Filipa Bena (Norberta Nieświskiego), korespondenta dziennika francuskiego *Le Monde* i dziennika *Maariv* w Tel-Awivie. Ben, urodzony i wychowany w Łodzi, był obywatelem Izraela, lecz zachował powiązania z Polską i z przedwojennymi przyjaciółmi. W największej tajemnicy nawiązałem z nim współpracę. Odbiorcą korespondencji Bena, przekazywanych dalekopisem do *Maariv*, była nasza współpracownica w Londynie, Wanda Badowicz. W rzeczywistości tylko początek depeszy przeznaczony był dla *Maariv* w Izraelu. Część druga, o wiele bardziej szczegółowa, lądowała w ciągu kilkunastu minut na moim biurku.

Ben miał w obozie "Puławian" przyjaciela na samym wierzchołku partyjnej góry, którego nazwiska do końca życia nie chciał ujawnić. Ów wysoko postawiony informator szybko odkrył, że wiadomości przekazywane Benowi, zanim jeszcze pojawią się w *Le Monde*, powracają do kraju na falach eteru. Nie tylko on sam, ale także i inni zaczęli korzystać z tego komunikacyjnego pasa transmisyjnego.

Zwrot o 180°

Za naszym pośrednictwem, dzięki Benowi, cały kraj dowiedział się w ciągu kilku godzin, że 19 października Chruszczow, Mołotow, Mikojan i Kaganowicz w licznej asyście sowieckiej generalicii wylądowali na Okęciu i że Ochab, Gomułka, Cyrankiewicz i inni postawieni zostali wobec ultimatum poniesienia wyboru Gomułki na pierwszego sekretarza albo zmiążdżenia ich przez sowieckie czołgi. Groźbom tym towarzyszyły poważne ruchy wojsk sowieckich w kierunku Warszawy.

W tym momencie kierunek naszych programów uległ odwróceniu o 180°. Nadana przez nas wiadomość, że Gomułka, Ochab i Cyrankiewicz opierają się sowieckiemu szantażowi zjednoczył w poparciu dla nich całe społeczeństwo, w swej przynajmniej większości nastawione wrogo wobec rządzącej partii. W ciągu całonocnej konfrontacji w Belwederze, delegacja sowiecka otrzymywała ze swojej ambasady sygnały o nastrojach ludności i wojska.

Gomułce udało się przekonać sowieckich rozmówców, że nie zamierza wyrzekać się "kierowniczej roli partii" i występować z Paktu Warszawskiego. Chruszczow powstrzymał się od wykonania swoich gróźb. Po odlocie delegacji sowieckiej, Gomułka wybrany został pierwszym sekretarzem PZPR, a marszałek Rokossowski usunięty z władz partyjnych. Zarówno Polacy jak i Węgrzy odczytali to jako triumfalne zwycięstwo na Sowietami.

Chwiejny kompromis

Gomułka w ciągu jednej doby stał się bohaterem narodowym, ale jego losy wisiły na włosku. Partia była bezsilna, służba bezpieczeństwa sparaliżowana, w wojsku rosł bunt przeciwko Rokossowskiemu i doradcom sowieckim. Dalsza eskalacja rewolucyjnej fali mogła w każdej chwili przewrócić niepewny kompromis z Sowietami.

RWE w roli hamulca

Rozgłośnia Polska RWE uczyniła wszystko, by temu zapobiec. Słuchaczom, zwłaszcza najbardziej zapalnym, tłumaczyliśmy, że każdy Polak, także komunista, który występuje w obronie niezależności kraju, zasługuje na poparcie. Nasze posłanie było jednoznaczne: jeśli październikowe zdobycze mają przetrwać, muszą być utrzymane w pewnych granicach, których przekroczyć nie wolno. Strategia Wolnej Europy polegała głównie na nieustannym podtrzymywaniu potoku informacji w naświetleniu, które miało charakter zdecydowanie ostrzegawczy.

Węgrzy na odmiennym torze

Na Węgrzech wydarzenia potoczyły się zupełnie odmiennym torem. Mathyas Rakosi, stalinista, który był węgierskim odpowiednikiem Bolesława Bieruta, został odsunięty pod naciskiem Moskwy, ale jego następcą Erno Gero okazał się nie lepszy od swego poprzednika. Masowe manifestacje solidarności z Polską w dniu 23 października przebiegły bez gwałtu, choć żądania wolnych wyborów i wielopartyjnego systemu szły dalej od rezolucji uchwalanych na polskich wiecach. Dopiero brutalne przemówienie radiowe Gero, pełne gróźb i inwektyw pod adresem manifestantów, stało się iskrą rzuconą na proch. Odpowiedzią był wybuch walk ulicznych.

Podwójny chwyt Erno Gero

Chcąc doprowadzić do uspokojenia, Gero zastosował podwójny chwyt. Imre Nagy, usunięty ze stanowiska szefa rządu i z partii przez Rakosiego za swoją politykę "nowego kursu" po śmierci Stalina, był dla Węgrów dokładnie tym, czym Gomułka był dla Polaków.

Gero ogłosił mianowanie Nagy'a premierem, ale trzymał go w areszcie domowym. Równocześnie wezwał na pomoc wojska sowieckie i wprowadził sądy doraźne. Jedno i drugie zapisane zostało na rachunek Nagy'a jako szefa rządu. Nikt nie wiedział, że premier wciąż trzymany był w izolacji.

Podczas gdy w Warszawie Ochab czynił wszystko, by zapewnić bezkonfliktowe przejęcie przywództwa partii przez Gomułkę – Gero zaczął od skompromitowania swojego przeciwnika. Pod naciskiem Susłowa i Mikołajana, Nagy został uwolniony 25 października, a Gero zastąpiony na stanowisku pierwszego sekretarza przez Kádara. Niestety Nagy obejmował rząd obciążony w oczach Węgrów zarzutem zdrady. Pomimo jego uroczystych zaprzeczeń, oskarżenia o sprowadzenie do Budapesztu wojsk sowieckich było w ciągu następnych, decydujących dni powtarzane nieustannie przez Rozgłosnię Węgierską RWE. Komunista Nagy stał się przedmiotem ataków tego Radia, które trwały aż do 4 listopada, a więc do dnia, gdy musiał szukać schronienia przed drugą inwazją sowiecką w ambasadzie jugosłowiańskiej. Zaważyło to fatalnie na losach rewolucji.

Syndrom Powstania Warszawskiego

Zasadnicza różnica między Polakami a Węgrami polegała na tym, że ci ostatni nie mieli za sobą tragicznego doświadczenia, jakim była klęska Powstania Warszawskiego.

Syndrom Powstania dominował nie tylko wśród załogi polskiej RWE, ale także na emigracji iw kraju. Drżeliśmy na samą myśl, że tragedia może się powtórzyć, i że możemy stać się jej współsprawcami. W tej sprawie cały zespół redakcyjny był jednomyślny. Byliśmy przekonani, że pod naciskim czynnika społecznego możliwa jest znaczna liberalizacja systemu. Równocześnie odrzucaliśmy możliwość, że Rosja pozwoli wyzwolić się Polsce z "sojuszu" i rządów monopartyjnych. Stanowisko to spotkało się ze zrozumieniem ze strony Amerykanów, którzy w wytycznych z dnia 22 października (w przeddzień wybuchu rewolucji węgierskiej) chwalili naszą linię jako "rozważną, stanowczą i bez wątpienia skuteczną".

Sprężenie zwrotne

W kilka dni później wypadki na Węgrzech zdawały się wskazywać, że nasza ostrożność posunięta była zbyt daleko. Usunięcie Gero pod naciskiem Rosjan i sowiecka zgoda na wycofanie wojsk z Budapesztu, uwolnienie z aresztu domowego Imre Nagy'a, oznaki wahań i niezdecydowania na Kremlu, zaprowadziły zarówno Węgrów jak i Amerykanów do fałszywego wniosku, że rewolucja odniesie pełne zwycięstwo, a więc przyniesie powrót do systemu wielopartyjnego i wolne wybory.

Ostatnie dni października były najniebezpieczniejsze. Wydawało się, że sprężenie zwrotne zagra tym razem w kierunku przeciwnym i że Polacy zachęteni sukcesem Węgrów podejmą próbę zrzucenia z siebie rządów monopartyjnych. W przemówieniu nadanym 29 października tłumaczyłem, że Moskwa może pogodzić się z utratą Węgier, niewielkiego kraju na peryferiach imperium, ale nie wypuści z rąk Polski, bo oznaczałoby to także utratę NRD i zjednoczenie Niemiec.

W tych krytycznych dniach powrócił do Warszawy z więzienia w Komańczy Ksiądz Prymas Stefan Wyszyński i nie tracąc chwili czasu wezwał do spokoju i rozważgi. Kardynał, otoczony po trzech latach odosobnienia aureolą bohatera i męczennika, był w oczach społeczeństwa największym autorytetem moralnym. Jego apel, nagłośniony zarówno przez RWE jak i przez media państwowe, przyczynił się niewątpliwie do tego, że Polska nie podzieliła losu Węgier. Przemówienie wypuszczonego z więzienia kardynała Józsefa Mindszenta różniło się zasadniczo od apelu Prymasa Polski. Nosiło cechy wystąpienia politycznego.

Tragedia Imre Nagy'a

Codzienne ataki Rozgłosni Węgierskiej RWE na Nagy'a niewątpliwie utrudniały mu zdobycie poparcia społecznego w chwili, gdy było mu ono najbardziej potrzebne. Gdy obejmował władzę, niewiele z niej pozostało. Węgry nie miały rządu, partia i służby bezpieczeństwa rozleciały się. W całym kraju powstało setki rad rewolucyjnych w zakładach pracy i w wojsku. Nagy miał tylko tydzień, by zapanować nad sytuacją i doprowadzić do jakiegoś kompromisu z Sowietami. Od rana do nocy prowadził rozmowy z delegacjami rad rewolucyjnych z całego kraju, które nie miały żadnego koordynującego ośrodka. W dniu 29 października na spotkaniu z przedstawicielami Rewolucyjnej Rady południowego Budapesztu wzywał do "ostrożności w wysuwaniu żądań, bo inaczej wszystko możemy utracić. Związek Sowiecki, bojąc się utraty Węgier odmówi po prostu wycofania swych wojsk". W rozpaczliwych próbach zdobycia poparcia ustępował jednak krok za krokiem wobec lawiny żądań, aż w końcu przekroczył granicę możliwego kompromisu z Sowietami. Jediną alternatywą ustępstw stała się droga, którą w kilka dni później wybrał Janos Kadar.

Rola Chin

Zarówno w Polsce jak i na Węgrzech stanowisko Chin i Jugosławi wywarło poważny wpływ na decyzje Kremla. W połowie września Ochab był w Pekinie, gdzie Chińczycy zachęcali go do obrony niezależności polskiej partii wobec Moskwy. Powrócił do Warszawy w przekonaniu, że wojskowa interwencja Sowietów w

Polsce doprowadziłaby do zerwania między Moskwą a Pekinem i przekreśliła próby Chruszczowa zwabienia Tito z powrotem do "obozu socjalistycznego". Miało to duży wpływ na postawę Ochaba i Gomułki wobec późniejszego szantażu sowieckiego. W dniu 30 października Moskwa zaofiarowała Węgrom te same ustępstwa, które niechętnie zgodziła się przyznać Polakom. Deklaracja sowiecka proponowała negocjacje w sprawie wycofania z Węgier wojsk i doradców sowieckich, zasadę równości i stosunkach gospodarczych oraz poszanowania "suwerenności" w polityce wewnętrznej. Wszystko to pod warunkiem utrzymania monopartii i przynależności Węgier do Paktu Warszawskiego. Deklaracja zaadresowana była raczej do Pekinu i Belgradu aniżeli do Budapesztu. Chińczycy i Jugosławianie mieli swój interes w większym uniezależnieniu od Kremla partii komunistycznych w Polsce i na Węgrzech, ale nie zamierzali popierać obalenia ustroju. Deklaracja sowiecka spotkała się z natychmiastowym poparciem Chin i Jugosławii. Została natomiast odrzucona przez Nagy'a, który w tym samym dniu zapowiedział przywrócenie systemu wielopartyjnego. W dniu 4 listopada wojska sowieckie wkroczyły do stolicy Węgier po raz drugi i rewolucja węgierska została krwawo zmiażdżona.

Interwencja sowiecka na Węgrzech wzmocniła pozycję kierownictwa polskiej partii. Kremlowi zależało na pokazaniu Chińczykom i całemu międzynarodowemu ruchowi komunistycznemu, że gotów jest przyznać partiom satelickim prawo szukania "własnej drogi do socjalizmu". Gdy polska delegacja partyjno-rządowa z Gomułką na czele przybyła 15 listopada do Moskwy – uzyskała tam wszystko, co chciała.

Pomimo niespełnionych nadziei

W krytycznych dniach października Gomułka odegrał rolę bezpiecznika, który pozwolił uniknąć krótkiego spięcia. W następnych latach doświadczenia węgierskie wywarły fatalny wpływ na jego politykę. Prześladowało go widmo węgierskiej partii, która, jak powiedział, "rozleciała się w proch i pył w ciągu kilku dni". Gomułka obawiał się własnej popularności i tych, którym zawdzięczał powrót do władzy. Zamiast oprzeć się na nich, usuwał jednego po drugim, zastępując ich dogmatycznymi przeciwnikami wszelkich reform i kompromisów ze społeczeństwem.

Gomułka zawiódł pokładane w nim nadzieje, ale nie zdołał zniszczyć wszystkich zdobyczy polskiego Października. Nie próbował powrócić do przymusowej kolektywizacji. Kościół był szykanowany i ograniczany, ale nie było już usiłowań zniszczenia go terrorem i aresztowaniami. Inteligencja twórcza nie pozwoliła narzucić sobie z powrotem roli posłusznego narzędzia partyjnej propagandy. Polska po Październiku odchyliła się znacznie od ortodoksyjnego wzorca "demokracji ludowych". Bez Października 1956 roku nie doszłoby do narodzenia się "Solidarności" w ćwierć wieku później.

Fatalny błąd

Oskarżenia Rozgłośni Węgierskiej RWE o podburzanie do powstania nie znajdują żadnego uzasadnienia. Węgierski zryw był spontanicznym i żywiołowym odruchem. Fatalny błąd popełniony zarówno przez Węgrów jak i Amerykanów w Wolnej Europie wyniknął z fałszywej oceny szans węgierskiej rewolucji. Polegał on na oskarżaniu i atakowaniu Nagy'a za niepopelnione winy. Ataki te odebrały węgierskiemu przywódcy możliwości zdobycia niezbędnego poparcia społecznego.

Annandale, VA, październik 1996.

4. Ocena wydarzeń z października 1956 r. według Witolda Jedlickiego.

Po pierwsze, podobnie jak nieprawdą, jest, że to opinia publiczna narażała kraj na konflikt zbrojny z Rosją, tak nieprawdą jest, że opinia publiczna przez swój polityczny rozsądek do konfliktu tego nie dopuściła. Armia [Radziecka] nie zaczęła strzelać w Warszawie nie dlatego, że opinia publiczna wykazała rozsądek, tylko dlatego, że nie było przeciwnika, do którego strzelanie miaoby jakikolwiek sens. Różnica pomiędzy Gomułką a Imre Nagym i jego rządem była ta, że Gomułką obiecywał zahamować proces demokratyzacji i położyć kres dalszym żądaniom mas, podczas gdy Nagy występował w imieniu mas i w ich imieniu dalsze żądania wysuwał.

Po drugie, w tym, co się w Warszawie stało, nie ma absolutnie żadnego elementu cudu. Zbawienie dla Warszawy przyszło z samej Warszawy.

Po trzecie, cały „październik” był w gruncie rzeczy wielkim sowieckim sukcesem politycznym. Chruszczow przyleciał do Warszawy niewątpliwie przerażony tym, co się tam działo. Po paru godzinach mógł odlecieć spokojny, że sytuacja została opanowana. Panuje przekonanie, że Warszawa była sowiecką porażką, a Budapeszt zwycięstwem. W rzeczywistości było chyba odwrotnie. W Warszawie i w Budapeszcie Chruszczow odniósł w końcu te same efekty: tylko że w Warszawie przy pomocy jednej gabinetowej rozmowy, a w Budapeszcie kosztem strat nieobliczalnych.

Po czwarte, „październik” oznacza zahamowanie procesu demokratyzacji w Polsce i punkt zwrotny, od którego zaczyna się cofanie. Jest to nawet nie tyle skutek tego, co Gomułką Chruszczowowi obiecywał, ile zmiany, jaka się dokonała w centralnym ośrodku władzy. Przed „październikiem” dwie grupy¹ rywalizowały ze sobą o władzę nad narodem: po to, aby odnieść w tej rywalizacji sukces, musiały starać się o pozyskanie opinii. Przewrót październikowy tę pomyślną koniunkturę likwiduje: z dwóch grup rywalizujących pozostaje na placu boju tylko jedna, która nie ma już żadnego interesu, żeby czynić wobec mas jakiekolwiek ustępstwa.

Wreszcie wniosek piąty i ostatni. Cała historia październikowa polegała na wyjątkowo cynicznym i wyjątkowo skutecznym oszukiwaniu opinii publicznej. Masy na ogół wierzyły w uczciwe intencje „sił postępowych partii”, w cały czarno --biały obraz układu sił frakcyjnych w kierownictwie partyjnym, w demagogiczne obietnice, które im rzucano. Masy darzyły ogromnym zaufaniem Gomułkę wtedy, kiedy jego celem było maksymalne skoncentrowanie władzy w swoim ręku i użycie jej w celu cofnięcia reform. Masy pokładały ogromne nadzieje w przewrocie, który był dokonany po to, żeby nadzieje te zawieść.

W. Jedlicki, *Klub Krzywego Kola*, Warszawa 1989.

¹ W okresie odwilży w kierownictwie partii rywalizowały ze sobą frakcje „natolińczyków” i „puławian” (nazywane tak od miejsc spotkań). Członkowie pierwszej mieli bardziej krytyczny stosunek do reform i opowiadali się za utrzymaniem ścisłej zależności od ZSRR. Członkowie drugiej chcieli, popierając reformy i dystansując się od Związku Radzieckiego, uniknąć oskarżeń o udział w zbrodniach stalinowskich. W październiku 1956 r. Gomułkę poparli głównie „puławia-nie”, natomiast „natolińczycy” próbowali zapobiec zmianie I sekretarza, prowokując interwencję radziecką.

5. Ocena wydarzeń 1956 r. według Pawła Machcewicza.

Czym był naprawdę rok 1956? „Rewolucją” czy „dramatem rytualnym”? „Wielką Manipulacją” czy wielkim, masowym, spontanicznym ruchem społecznym? Nie ulega wątpliwości, że w 1956 r. nastąpiła eksplozja społecznej aktywności. W swej istotnej części wykraczała ona poza istniejące ramy polityczne, wymykała się odgórnej kontroli, nie poddając się - w każdym razie nie wszędzie i nie do końca - zewnętrznemu sterowaniu. To, że takie próby podejmowano, jest pewne. Gra polityczna toczy się podczas wszystkich przewrotów i rewolucji. Nie inaczej było w Polsce w 1956 r., ale daleka stąd droga do redukcji masowych działań społecznych do poziomu politycznej manipulacji i partyjnej intrygi. Zwolennicy takiej właśnie wizji polskiego roku 1956 (z Witoldem Jedlickim włącznie) jak dotąd nie podbudowali jej żadnymi przekonującymi i wiarygodnymi ustaleniami. Nikomu nie udało się też udowodnić, że poznański Czerwiec był efektem prowokacji (Natolina? struktur bezpieczeństwa publicznego? Rosjan?).

Nie ulega wątpliwości, że w 1956 r. po raz pierwszy od czasu skonsolidowania się w Polsce rządów partii komunistycznej (w praktyce od czasu rozbitcia PSL) na arenie publicznej zaistniały masowe ruchy społeczne, w dużym stopniu autonomiczne, niewykreowane i niekontrolowane przez władzę, rządzące się własną dynamiką, w wielu aspektach kwestionujące istniejący system polityczny i społeczno-ekonomiczny porządek. W przemianach 1956 r. uczestniczyły wszystkie niemal grupy społeczne. Najbardziej widoczni byli na ogół robotnicy i studenci. Siłą sprawczą przemian 1956 r. byli również - co nieczęste w historii PRL - chłopci. Biorąc pod uwagę ten masowy, oddolny wymiar roku 1956, mówienie o „polskiej rewolucji” nie jest pozbawione sensu. Mobilizacja mas, gwałtowny i niekontrolowany przez władzę wzrost politycznej partycypacji [tj. udziału] szerokich grup społecznych, wkroczenie na scenę publiczną ruchów masowych - wszystko to można i należy uznać za jeden z konstytutywnych składników sytuacji rewolucyjnych.

R Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993.

6. JANUSZ WROBEL, *Polski Pazdziernik 1956 r., Dziennik, Przegląd Polski (26 października 2001)*

W najnowszej historii Europy niewiele było okresów tak wielkiego ożywienia życia społecznego i politycznego jakie wystąpiło w Polsce jesienią 1956 r. W wirze wydarzeń znalazły się wówczas miliony ludzi, którzy na chwilę poczuli się pełnoprawnymi uczestnikami procesu dziejowego. I chociaż później niespełnione nadzieje zrodziły ogromne rozczarowanie, to przecież dokonały się rzeczy ważne, przybliżające Polskę do niepodległości i demokracji.

Polski Pazdziernik 1956 r., odległy w czasie zaledwie o 45 lat, jest stosunkowo słabo opisany przez historyków. Do 1989 r. był to temat dla władz wyjątkowo niewygodny i z tej racji utrudniano badaczom dostęp do źródeł archiwalnych. Z tego też powodu możliwości publikacji w tzw. oficjalnym obiegu były mocno ograniczone. W III Rzeczypospolitej z dużym zapalem zajęto się dziejami PRL, ale w pierwszej kolejności podjęto najbardziej spektakularne tematy okresu stalinowsko-bierutowskiego. W 1993 r. ukazała się wprawdzie książka Pawła Machcewicza, *Polski rok 1956*, a kilku innych autorów również podejmowało te tematykę, ale do wyczerpania zagadnienia jeszcze daleko. O ile niezłe poznane są wydarzenia na szczeblu centralnym, to nadal niewiele wiemy o tym, jak przebiegały wydarzenia w innych ośrodkach kraju.

Autorzy piszący o wydarzeniach 1956 r. w Polsce silnie koncentrują się na rozgrywkach na szczytach władzy, gdzie trwały zmagania pomiędzy reformatorskimi "pulawianami" z konserwatywnymi "natolinczykami". Wyloniła się z nich na VIII Plenum PZPR nowa ekipa rządząca. Do władzy powrócił odsunięty po 1948 r. Władysław Gomułka i jego najbliżsi współpracownicy. Zmiany te, chociaż ważne, dokonały się jednak tylko w obrębie komunistycznej elity, a inne opcje polityczne w bardzo nikłym stopniu na nich skorzystały. Andrzej Friszke odpowiadając w książce *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980* (Londyn 1994) na pytanie, dlaczego w *Pazdzierniku* na scenę polityczną nie powróciły dawne elity polityczne, stwierdził, iż społeczeństwo - zastraszone i przeorane przez mechanizmy stalinowskiego państwa - nie mogło już odwołać się do dawnych autorytetów i programów.

To prawda, ale byłoby wielkim uproszczeniem, gdybyśmy sprowadzali wydarzenia 1956 r. tylko i wyłącznie do rozgrywek w obrębie PZPR. *Polski Pazdziernik* miał daleko szerszy zasięg, a jego zasadniczą częścią, wciąż niedocenianą i nieopisaną, był wielki spontaniczny ruch patriotyczny. Był on reakcją na dziesięciolecie 1945-1955, kiedy to aparat przemocy i wszechogarniająca propaganda - stanowiące zasadnicze instrumenty komunistycznego totalitaryzmu - zagroziły podstawom polskiej tożsamości narodowej. Komunistyczna ofensywa uderzyła nie tylko w zadeklarowanych przeciwników nowego ustroju i uprzywilejowane przed 1939 r. warstwy społeczne, ale objęła również wrażliwą sferę świadomości narodowej i religii. Z tych zmagania wylonili się m.in. Stalin i jego warszawski namiestnik Bierut - zupełnie nowe społeczeństwo, dla którego katolicka wiara i tradycyjnie rozumiany polski patriotyzm miały być godnymi pogardy przeżytkami bezpowrotnie minionej epoki.

Az do 1956 r. wydawać się mogło, iż wysiłki władz w dziele podporządkowania społeczeństwa przynoszą szybkie efekty. Opozycja, silna jeszcze w latach 1944-1946, została zniszczona, a jej przywódcy zgineli, załudnili więzienia, przedarli się na emigrację lub w najlepszym przypadku zamknęli w obawie o własne życie. Kościół po uwiezieniu prymasa Stefana Wyszyńskiego był w głębokiej defensywie. Życie społeczne przestało istnieć, a organizacje społeczne, opanowane przez funkcjonariuszy partii komunistycznej, wykonywały zlecone zadania propagandowe. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza i jej młodzieżowa przybudówka (Związek Młodzieży Polskiej), jedyne naprawdę masowe organizacje polityczne, zdawały się gwarantować, iż społeczeństwo zaakceptuje każdy rozkaz płynący z góry. Wielką pracę wykonano dla wypromowania wizerunku Związku Sowieckiego jako kraju wszelkiej szczęśliwości i wzoru dla Polski.

Na ile dziesięcioletnie wysiłki zmierzające do ukształtowania polskiego społeczeństwa na sowiecki sposób były skuteczne, okazało się w 1956 r.

Lektura poufnych sprawozdań partyjnych i policyjnych raportów z kolejnych miesięcy tego dramatycznego roku pozwala przesledzić narastanie nastrojów patriotycznych, ściśle splecionych z antysowieckimi i antykomunistycznymi. Ich apogeum wystąpiło w *Pazdzierniku*, kiedy to Polska znalazła się w obliczu zbrojnej interwencji Armii Czerwonej.

W marcu 1956 r. szerokie kregi społeczeństwa polskiego miały okazję zapoznać się z treścią "tajnego" referatu Nikity Chruszczowa "O kulcie jednostki i jego następstwach" wygłoszonym na XX zjeździe KPZR. Ujawniony tam bezmiar zbrodni Stalina był szokiem nie tylko dla członków partii, ale również ludzi, którzy już wcześniej nie mieli wysokiego mniemania o sowieckim przywódcy. Na otwartych zebraniach partyjnych, które odbywały się w całej Polsce, zaczęto zadawać niewygodne pytania. Pytano, dlaczego tak długo ukrywano prawdę o poczynaniach Stalina i dlaczego ujawniono ją dopiero po jego śmierci. Otwarcie zaczęto stawiać kwestie powojennych losów żołnierzy Armii Krajowej, którzy znaleźli się w sowieckich więzieniach i łagrach, wracano do drażliwej sprawy Katynia. Funkcjonariusze partii komunistycznej prowadzący te zebrania nie potrafili udzielić zadowalających odpowiedzi, często wylali się w sprzeczności, niekiedy musieli przyznać racje dyskutantom podnoszącym różne aspekty antypolskiej polityki Kremla.

Do wyraźnego wzrostu nastrojów antysowieckich przyczyniła się niespodziewana śmierć prezydenta Bolesława Bieruta w Moskwie (marzec 1956 r.). Trudno przypuszczać, aby społeczeństwo polskie darzyło go szczególną miłością, ale jest faktem, iż jego zgon wywołał wielkie wrażenie. Co ciekawe, powszechnie uważano, że nie zmarł śmiercią naturalną. Różne były natomiast wersje przyczyn jego śmierci. Jedni mówili, że został otruty, inni, że zastrzelony, jeszcze inni, że popełnił samobójstwo. Panowała ogólna opinia, że "towarzysza Bieruta wykonczono w Moskwie podobnie jak Dymitrowa i Gottwalda".

Wstrząsem dla opinii publicznej były wydarzenia poznańskie z końca czerwca 1956 r. Doszło tam do robotniczej rewolty, krwawo stłumionej przy użyciu wojska. Ludzie nie mogli uwierzyć, że do cywilów strzelali polscy żołnierze, stąd pogłoski, iż do Poznania sprowadzono żołnierzy sowieckich przebranych w mundury Wojska Polskiego.

Apogeum nastrojów patriotycznych nastąpiło jesienią, kiedy polski kryzys wszedł w fazę przełomową. Powodów ku temu było kilka. Przede wszystkim stało się jasne, iż Polsce grozi sowiecka interwencja. W dniu, w którym zaczęły się miały obrady VIII Plenum PZPR, do Warszawy niespodziewanie przybyła delegacja sowiecka z Chruszczowem na czele. Rozpoczęły się rozmowy pomiędzy kierownictwem KPZR i PZPR z udziałem Gomułki, którego przewidywano już na przyszłego I sekretarza. Ich atmosfera była bardzo napięta. Rosjanie niedwuznacznie grozili Polakom interwencją Armii Czerwonej. Ze nie były to czcze pogrozki świadczyły nadechodzące do Warszawy meldunki, iż oddziały Polnocnej Grupy Armii Radzieckiej stacjonujące w garnizonach na Pomorzu i Śląsku opuściły je i zmierzają w stronę Warszawy. Ponieważ w stan gotowości postawiono również niektóre oddziały polskie, powstała realna groźba wybuchu zbrojnego konfliktu o niewyobrażalnych konsekwencjach nie tylko dla Polski, ale całej Europy.

W tej krytycznej sytuacji przez całą Polskę przetoczyła się fala wieców, masówek i manifestacji z udziałem setek tysięcy ludzi, na których podejmowano rezolucje, głównie o treści patriotycznej. Np. na wielkim wiecu młodzieży łódzkiej, zwołanym 23 października, zadano zagwarantowania Polsce pełnej suwerenności terytorialnej i domagano się prowadzenia przez rząd niezależnej polityki zagranicznej, zgodnej z polską racją stanu. W sposób zdecydowany zadano wyprowadzenia z Polski oddziałów Armii Radzieckiej oraz usunięcia z Wojska Polskiego i organów bezpieczeństwa wszystkich oficerów i funkcjonariuszy sowieckich, w tym także marszałka Konstantego Rokossowskiego. Domagano się wyjaśnienia sprawy Katynia i naprawienia krzywd wyrządzonych tysiącom Polaków deportowanych w głąb ZSRR. Postulowano ponadto likwidację cenzury, tak aby już nigdy nie doszło do fałszowania najnowszej historii Polski.

Rezolucje z tego wiecu, jak i wiele podobnych, podjętych w innych miastach kraju, docierały do Warszawy. Gomułka mógł być pewien, że podczas rozmów z Rosjanami ma za sobą cały naród. Z nastrojów społeczeństwa polskiego zdawali sobie sprawę także Rosjanie i chyba właśnie dlatego zdecydowali się zaakceptować zmiany na szczytach PZPR i ograniczone reformy polityczne, licząc na to, iż Polska pozostanie mimo wszystko w sowieckiej strefie wpływow.

Wydarzenia w Polsce bacznie obserwowała emigracja polska na Zachodzie. Postępujący ferment w krajach bloku sowieckiego rodził nadzieje, że Kreml utraci kontrolę nad krajami satelickimi lub przynajmniej będzie zmuszony przyznać im większy margines samodzielności. Nie zamierzano jednak biernie oczekiwać na rozwój wypadków. Wszystkie najważniejsze ośrodki polityczne emigracji zajęły stanowisko wobec tego, co działo się nad Wisłą.

Wzmozona aktywnosc emigracji zapowiadala wielka polska manifestacja, ktora miala miejsce w Londynie 22 kwietnia 1956 r. w zwiazku z wizyta Chruszczowa. Ulicami stolicy Wielkiej Brytanii przeszlo wowczas w pochodzie ponad 20 tys. Polakow i innych emigrantow zza zelaznej kurtyny. Jej uczestnicy protestowali przeciwko zniewoleniu Polski, domagali sie respektowania jej prawa do pelnej niepodleglosci. Po krwawym stlumieniu robotniczej rewolty w Poznaniu, w osrodkach emigracyjnych i polonijnych ogloszono tygodniowa zalobe narodowa, odbywaly sie tez uroczyste msze zalobne. W Chicago Kongres Polonii Amerykanskej zorganizowal wielka manifestacje, tworzone komitety gromadzace dary na rzecz rodzin zabitych robotnikow.

Polacy na Zachodzie zgodni byli co do zasadniczego, strategicznego celu, jakim winno byc oswobodzenie Polski spod sowieckiej dominacji, ale w konkretnych realiach politycznych roku 1956 roznili sie co do taktyki, jaka nalezy obrac.

Najwieksze mozliwosci oddziaływania na sytuacje w kraju miala Rozglosnia Polska Radia Wolna Europa, dysponujaca mozliwoscia bezposredniego zwracania sie do milionow rodakow w kraju, a ponadto majaca rowniez odpowiednie zaplecze analityczne. Jan Nowak-Jezioranski i jego ekipa starali sie zrobic wszystko, co mozliwe, aby "odwilz" trwala jak najdluzej, ale zarazem mieli swiadomosc, ze calkowite wyjście Polski ze sfery dominacji Związku Sowieckiego jest nierealne w istniejacej sytuacji geopolitycznej. Z tych tez powodow rozglosnia RWE starala sie nadmiernie nie podgrzewac sytuacji, jej komentarze byly umiarkowane w tresci i tonie. Wzywano do udzielenia kredytu zaufania nowemu kierownictwu panstwa z Gomulka na czele, przestrzegano przed mozliwoscia zbrojnej interwencji Armii Czerwonej. Kontrastowalo to z audycjami chociazby rozglosni węgierskiej, ktora swym brakiem rozwagi przyczynila sie do wybuchu powstania w Budapeszcie, krwawo stlumionego przez Armie Czerwona.

Paryska Kultura Jerzego Giedroycia przeszla w latach 50. ewolucje od stanowiska radykalnie antykomunistycznego do uznania Pazdziernika 1956 r. za zasadniczy przelom, otwierajacy ogromne perspektywy dzialania. Czolowi publicyści tego pisma wierzyli w dobre intencje Gomulki, w swych oczekiwaniach posuwali sie do twierdzen, iz do rządu w Warszawie wejda dzialacze spoza komunistycznej nomenklatury.

Znaczaca czesc emigracji politycznej zajela jednak wobec wydarzen w Polsce stanowisko pelne nieufnosc. Wychodzacy w Londynie Dziennik Polski i Dziennik Zolnierza zmiany w Polsce interpretowal jako wewnatrzpartyjna rewolte, ktora w niklym tylko stopniu dotyczyla spoleczenstwa. Podobne oceny formułowano w kregu Augusta Zaleskiego, prezydenta rządu RP na uchodźstwie. Dla osrodka prezydenckiego zmiany na szczytach władzy w Polsce byly tylko rodzajem zaslony dymnej, ktora miala umozliwic utrzymanie w Polsce z gruntu zlego systemu komunistycznego. Nie inaczej sytuacje ocenial Stanislaw Mikołajczyk, prezes emigracyjnego Polskiego Stronnictwa Ludowego. Nie mial on złudzen co do Gomulki, ktorego dobrze poznal jako cynicznego i przebiegłego przeciwnika w okresie, gdy byl przywodca antykomunistycznej opozycji w latach 1945-1947.

Chociaz minelo kilkadziesiat lat od polskiego Pazdziernika '56, trudno jednoznacznie stwierdzic, czyja ocena sytuacji byla wowczas najtrafniejsza. Nie sposob odmowic calkiem racji tym politykom, ktorzy wiazali ogromne nadzieje z dokonujacymi sie przemianami. Udzielajac Gomulce poparcia, pomogli wprawdzie komunistom utrzymac niepodzielna wladze w Polsce, ale zarazem mogli miec te satysfakcje, iz Polska po 1956 r. byla jednak innym krajem niz przed Pazdziernikiem. Skonczyla sie bezpowrotnie epoka masowego terroru, tysiacie ludzi odzyskalo wolnosc, nastapila znaczaca liberalizacja w dziedzinie kultury i nauki, zakonczyly sie brutalne przesladowania Kosciola, wycofano sie z przymusowej kolektywizacji wsi, wielotysieczne rzesze Polakow wrocily z ZSRR. Jednak i te kregi emigracji, ktore bardzo nieufnie podchodzily do wydarzen w kraju, mogly powiedziec, ze mialy racje. Gomulka zawiodl pokladane w nim nadzieje. Bardzo szybko wycofal sie z wiekszosci obietnic. Zawiedli sie wszyscy ci, ktorzy sadzili, iz Pazdziernik rozpoczel proces reform, ktory z czasem doprowadzi Polske do demokracji i niepodleglosci. Stalo sie cos wrecz odwrotnego. Gomulka, na czesc ktorego w 1956 r. na wiecach wiwatowaly tysiacie ludzi, w 1970 r. wydal rozkaz strzelania do robotnikow z Wybrzeza.

Rozczarowanie, jakie przezyła emigracja, bylo jednak niczym w porownaniu z przygnebieniem milionow Polakow w kraju. Ogromny kapital aktywnosci wyzwolonej w goracych miesiacach 1956 r. zostal zmarnowany. Minac musialo jeszcze wiele dziesiecioleci, aby postulaty zgłaszane w Pazdzierniku na wiecach i manifestacjach mogly sie urzeczywistnic.

W artykule wykorzystano dokumenty władz partyjnych z Archiwum Akt Nowych w Archiwum Państwowym w Łodzi oraz prace:

A. Friszke, Opozycja polityczna w PRL 1945-1980, Londyn 1994;

Z. Rykowski i W. Władyka, Polska proba. Pazdziernik '56, Krakow 1989;

P. Machcewicz, Polski rok 1956, Warszawa 1993.

7. Pierwszy kryzys. ANTONI DUDEK

Ostry kryzys polityczny, jaki miał miejsce w Polsce w 1956 r., był rezultatem złożonego procesu przemian następujących od końca 1954 r. Wydarzenia prowadzące do likwidacji systemu stalinowskiego rozgrywały się na dwóch oddziałujących na siebie płaszczyznach: komunistycznej elity władzy oraz wyzwającego się z okowów totalitaryzmu społeczeństwa. Pierwsze impulsy pochodziły wszakże z centrali imperium i pozostawały w ścisłym związku ze śmiercią Stalina w dniu 5 marca 1953 r. oraz zapoczątkowaną przez zgon dyktatora walką o władzę w ZSRR. Takie wydarzenia jak rezygnacja Kremla z roszczeń terytorialnych wobec Turcji (maj 1953 r.), zgoda na zawieszenie działań wojennych w Korei (lipiec 1953 r.) czy też złagodzenie ataków propagandowych na Jugosławię (1954 r.) zwiastowały złagodzenie twardego kursu radzieckiej polityki zagranicznej i koniec najostrzejszej fazy zimnej wojny.

Równocześnie Moskwa zaczęła zmieniać system kierowania siłami zbrojnymi krajów satelickich. Realną kontrolę realizowaną przy pomocy agentów, doradców oraz - jak to miało miejsce w Polsce - oficerów radzieckich odkomenderowanych bezpośrednio na stanowiska dowódcze, postanowiono uzupełnić o nie istniejący dotąd formalnie wielostronny sojusz wojskowy. Taka była geneza Układu Warszawskiego, jak popularnie nazwano Układ o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej, podpisany 14 maja 1955 r. w Warszawie na dwadzieścia lat przez przedstawicieli Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, NRD, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRR. Powstanie sojuszu oficjalnie uzasadniono wejściem Republiki Federalnej Niemiec do NATO. Art. 3 Układu nakładał na sygnatariuszy obowiązek konsultacji we wszystkich ważniejszych sprawach międzynarodowych, natomiast art. 4 stwierdzał, że "każde państwo-strona UW w przypadku napaści zbrojnej w Europie na jedno lub kilka państw stron Układu (...) udzieli państwu lub państwom, na które wstała dokonana taka napaść, natychmiastowej pomocy (...) włączając zastosowanie siły zbrojnej". Z kolei art. 7 zakazywał udziału w koalicjach i sojuszach sprzecznych z tym układem. Układ Warszawski stał dość szybko najważniejszym symbolem radzieckiej dominacji w Europie Środkowej.

1. POCZĄTKI ODWILŻY

Zgodnie z nowym kursem polityki gospodarczej, wytyczonym przez radzieckiego premiera Grigonia Malenkowa, w uchwałach IX Plenum KC PZPR z października 1953 r. pojawiła się krytyka niektórych aspektów dotychczasowej polityki gospodarczej oraz postulat zwiększenia produkcji na potrzeby konsumpcyjne. Z kolei w styczniu 1954 r. podjęto decyzję o wstrzymaniu wykonania wyroków śmierci na oficerach WP skazanych dwa lata wcześniej. W dwa miesiące później, na II zjeździe PZPR, zgodnie z płynącym z Moskwy zaleceniem stworzenia tzw. kolegialnego przywództwa, przeprowadzono rozdział stanowiska I sekretarza KC (pozostał na nim Bolesław Bierut) i premiera (powrócił na nie Józef Cyrankiewicz). Jednak dopiero na naradzie centralnego aktywu PZPR 29-30 listopada 1954 r. doszło do uderzenia w główny fundament istniejącego systemu: wszechwładny aparat bezpieczeństwa. Listopadowa narada była konsekwencją wstrząsu, jaki nastąpił w KC PZPR oraz Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego po rozpoczęciu 28 września audycji Radia Wolna Europa z udziałem Józefa Światły, byłego wicedyrektora X Departamentu MBP.

Sformułowana podczas listopadowej narady krytyka działalności tajnej policji, stała się podstawą podjętej kilka dni później decyzji o likwidacji MBP. W jego miejsce utworzono dwie nowe instytucje: Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego, z Władysławem Dworakowskim jako przewodniczącym, oraz Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, którego kierownictwo objął Władysław Wicha. Dotychczasowy minister bezpieczeństwa Stanisław Radkiewicz został przesunięty na drugorzędne stanowisko ministra ds. Państwowych Gospodarstw Rolnych. Przeprowadzona reorganizacja doprowadziła do istotnego osłabienia możliwości operacyjnych aparatu policyjnego (zredukowanego w krótkim czasie o 30 proc.), co zaowocowało coraz częstszym demonstrowaniem niechęci wobec funkcjonariuszy bezpieczeństwa, odmawianiem współpracy, a nawet rezygnacjami z dalszej pracy agenturalnej.

W trakcie listopadowej narady aktywu centralnego, uczestniczący w niej przewodniczący Centralnej Rady Związków Zawodowych Wiktor Kłosiewicz zażądał wyjaśnień na temat losu więzionego od 1951 r. Władysława Gomułki. Wystąpienie to z pewnością przyspieszyło decyzję o zwolnieniu Gomułki, którą podjęto 13 grudnia 1954 r. Jakkolwiek droga do jego politycznej rehabilitacji była jeszcze daleka, to jednak fakt porzucenia myśli o zorganizowaniu procesu pokazowego byłego przywódcy partii, wyraźnie wskazywał na kierunek ewolucji sposobu myślenia ówczesnych władz.

W 1955 r. nastąpił upadek kolejnych wysokich dygnitarzy zlikwidowanego MBP. Na III Plenum KC PZPR w styczniu 1955 r. odwołano ze składu KC, a następnie usunięto z partii, b. wiceministra bezpieczeństwa publicznego Romana Romkowskiego. Równocześnie na sekretarzy KC powołano Władysława Matwina i Jerzego Morawskiego, którzy wywodzili się z młodszego, bardziej liberalnego pokolenia działaczy partyjnych. Na kolejnym plenum, w lipcu 1955 r., członkostwo KC utracili jeszcze dwaj wiceministrowie tego resortu:

Konrad Świetlik i Mieczysław Mietkowski. W grudniu 1955 r. rozpoczął się proces aresztowanego rok wcześniej dyrektora Departamentu Śledczego MBP płk Józefa Różańskiego, który - wraz z kilku innymi oficerami - wystąpić miał w roli "kozła ofiarnego", odpowiedzialnego za wszystkie zbrodnie aparatu bezpieczeństwa. Niewielkie, choć odczuwalne złagodzenie represyjności systemu zaznaczyło się też w gospodarce, gdzie złagodzone drakońskie przepisy o dyscyplinie pracy oraz w wymiarze sprawiedliwości, w którym część uprawnień sądów wojskowych przekazano sądom powszechnym.

Powolnym zmianom w obozie władzy towarzyszyło stopniowe ożywianie się społeczeństwa, które coraz silniej zaczęło domagać się odejścia od panujących stosunków opartych na omnipotencji partii i aparatu bezpieczeństwa. Wielką rolę w animowaniu procesu przemian odgrywała prasa. Wśród czasopism społeczno-kulturalnych o decydującym znaczeniu dla budzenia aktywności społecznej, pierwszoplanową pozycję zajął na przełomie 1955 i 1956 r. tygodnik "Po prostu". To początkowo sztabowe i nudne pismo ZMP dla studentów, zdołało jesienią 1955 r. wyzwolić się spod ścisłej kontroli swego patrona i podjęło problematykę, dzięki której szybko stało się najbardziej poczytnym tygodnikiem w Polsce. Na jego łamach atakowano dotychczasowe metody działania ZMP, dominację prymitywnego socrealizmu w sztuce, panujące fałszywe oceny historyczne (zwłaszcza dotyczące roli Armii Krajowej), interesowano się jugosłowiańskim systemem społeczno-politycznym do niedawna określanym jako titofaszystowski. Najważniejszą jednak zasługą "Po prostu" okazało się zainicjowanie ruchu klubów młodej inteligencji, które w 1956 r. stały się najbardziej popularną formą samoorganizowania zwolenników reform. Wiosną 1956 r. działało już 130 klubów, które wywierały znaczny wpływ na mieszkańców miast. Drugim ośrodkiem animującym ruch klubowy stał się utworzony jeszcze w lutym 1955 r. w Warszawie Klub Krzywego Koła.

Obok nasilania się krytyki prasowej oraz powstawania pierwszych klubów dyskusyjnych, do najważniejszych wydarzeń wpływających na stan nastrojów w 1955 r. zaliczyć należy odbywający się w Warszawie na przełomie lipca i sierpnia V Światowy Festiwal Młodzieży i Studentów. Po wieloletnim okresie izolacji, pojawienie się w stolicy 30 tysięcy obcokrajowców (w tym wielu z Zachodu), musiało stać się katalizatorem przyśpieszającym ujawnienie nastrojów niezadowolenia. Ferment objął też szerokie kręgi twórców kultury. Symbolem zerwania z socrealizmem stały się: otwarta w lipcu w Warszawie Wystawa Młodej Plastyki (Arsenał '55) oraz opublikowany w miesiąc później na łamach "Nowej Kultury" przez Adama Ważyka Poemat dla dorosłych, brutalnie demaskujący - na przykładzie podkrakowskiej Nowej Huty - propagandowy obraz wielkich budów socjalizmu. Władze próbowały hamować narastającą falę krytyki, ale takie posunięcia jak zdymisjonowanie redaktora naczelnego "Nowej Kultury" Pawła Hoffmana, który odważył się wydrukować utwór Ważyka, tylko podgrzewały stan nastrojów. Środowisko dziennikarzy i twórców kultury stało się na przełomie 1955 i 1956 r. głównym orędownikiem przemian.

Wydarzeniem, które zadało silny cios systemowi stalinowskiemu w Polsce i przyśpieszyło gwałtownie przemiany w kraju, stał się XX zjazd KPZR. Wygłoszony przez Nikitę Chruszczowa w nocy z 24 na 25 lutego 1956 r. tajny referat "O kulcie jednostki i jego następstwach" wkrótce przestał być w tajemnicą. Demaskatorskie wystąpienie Chruszczowa zostało w Polsce rozpowszechnione znacznie szerzej niż w innych krajach bloku radzieckiego. Sekretariat KC PZPR podjął bowiem w końcu marca decyzję o wydaniu tekstu referatu w nakładzie 20 tys. egzemplarzy i skierowaniu ich do Podstawowych Organizacji Partyjnych (POP). W drukami samowolnie zwiększono nakład i w krótkim czasie broszura z przemówieniem Chruszczowa znalazła się w powszechnym obiegu, a jej egzemplarz można było bez problemu kupić na największym warszawskim bazarze. Liczne relacje wskazują na piorunujące wrażenie, jakie wywierała na słuchaczach treść referatu Chruszczowa. Obok czysto historycznych reakcji oraz dociekań nad przyczynami stalinowskich zbrodni, pojawiały się też w trakcie toczonych wówczas debat głosy podważające prawo PZPR do dalszego sprawowania władzy oraz atakujące uzależnienie Polski od ZSRR. Dyskutanci wykraczali daleko poza nakreślone przez Chruszczowa granice dopuszczalnej krytyki, domagając się m.in. zasadniczej zmiany polityki w stosunku do rolnictwa (przerwanie procesu kolektywizacji) oraz Kościoła katolickiego (zwolnienie prymasa Wyszyńskiego i innych biskupów), dopuszczenia do władzy Gomułki, wreszcie ukarania odpowiedzialnych za nadużycia w minionych latach.

Decyzja władz PZPR o upowszechnieniu referatu Chruszczowa, związana była ze zmianami, jakie nastąpiły w kierownictwie partii na VI Plenum KC PZPR 20 marca 1956 r. Ich dokonanie wymusiła niespodziewana śmierć dotychczasowego przywódcy PZPR Bolesława Bieruta, który zmarł w Moskwie 12 marca. Odejście "polskiego Stalina" stało się przyczyną ujawnienia narastających wewnątrz PZPR sprzeczności. Bez większych kontrowersji wybrano co prawda nowego I sekretarza KC, którym został - uważany za kompromisowego kandydata na okres przejściowy - Edward Ochab. Jednak już podczas dyskusji nad zmianami w Sekretariacie KC PZPR doszło do ostrej polemiki wokół kandydatury Romana Zambrowskiego, którą niespodziewanie - wbrew ustalonemu zwyczajowi wyłącznego prawa Biura Politycznego do zgłaszania kandydatur - zaproponował jeden z członków KC. W ten sposób po raz pierwszy wyraźnie zarysował się w kierownictwie PZPR podział na dwie frakcje: natolińską i puławską.

Grupa natolińska (nazwa pochodziła od pałacyku URM w Natolinie, gdzie spotykali się jej czołowi przedstawiciele), która ostatecznie uniemożliwiła Zambrowskiemu wejście do Sekretariatu KC, uważana była za reprezentanta najbardziej dogmatycznej, proradzieckiej i antyreformatorskiej części aparatu partyjnego. Do jej czołowych przedstawicieli zaliczano: Zenona Nowaka i Franciszka Józwiaka - członków Biura Politycznego a zarazem wicepremierów, Aleksandra Zawadzkiego - przewodniczącego Rady Państwa i członka Biura Politycznego, Franciszka Mazura - sekretarza KC, Stanisława Łapota - wicepremiera, Wiktora Kłosiewicza - przewodniczącego CRZZ, Hilarego Chełchowskiego - zastępcę członka Biura Politycznego, Bolesława Rumińskiego - ministra przemysłu chemicznego, Kazimierza Mijała ministra gospodarki komunalnej, Eugeniusza Szyra - przewodniczącego PKPG oraz gen. Kazimierza Witaszewskiego - szefa Głównego Zarządu Politycznego WP. Za patrona natolińczyków uważany był powszechnie minister obrony narodowej marszałek Konstanty Rokossowski.

Grupa puławska - nazwana tak od budynku przy ul. Puławskiej w którym mieszkało kilku jej reprezentantów - opowiadała się natomiast za reformami i liberalizacją, ale przy zachowaniu wszystkich podstawowych zasad systemu komunistycznego. W jej szeregach znaleźli się zarówno dawni przywódcy stalinowskiego kierownictwa partii (m.in. członek Biura Politycznego Roman Zambrowski, premier Józef Cyrankiewicz, I sekretarz KW PZPR w Warszawie Stefan Staszewski, ideolog partyjny Roman Werfel), którzy opowiadając się za zmianami usiłowali uratować swoją pozycję polityczną, jak i młodszy, niedawno awansowani działacze partyjni (m.in. sekretarze KC PZPR Jerzy Morawski, Władysław Matwin, Jerzy Albrecht oraz przewodnicząca ZMP Helena Jaworska).

Natolińczycy nie sprzeciwili się rozpowszechnieniu referatu Chruszczowa, ponieważ w ich ocenie to z puławianami powiązani byli wszyscy politycy odpowiedzialni za miniony okres, w tym zwłaszcza dwaj główni współpracownicy Bieruta: Jakub Berman i Hilary Minc. Krytyka Stalina mogła w ich ocenie tylko ułatwić rozliczenie polskich stalinowców. Z kolei puławianie liczyli, że przemówienie Chruszczowa ułatwi walkę z zachowawczym skrzydłem PZPR, a równocześnie pozwoli im na wystąpienie w roli awangardy procesu odnowy. Jednak burzliwa reakcja społeczeństwa wyraźnie ich zaskoczyła i już 11 kwietnia opanowany przez puławian Sekretariat KC wydał polecenie ograniczenia dostępu do tekstu referatu. Nie zdołano jednak powstrzymać rozszerzającej się fali publicznych debat nad przemówieniem Chruszczowa, co dowodziło, że sparaliżowane walkami wewnętrznymi kierownictwo partii coraz bardziej traci kontrolę nad rozwojem sytuacji.

Natolińczycy, słabszy liczebnie, nie posiadający wpływu w środkach masowego przekazu i z oczywistych względów nie mogący liczyć na szersze poparcie społeczne, zdecydowali się pozyskać jako sprzymierzeńca Władysława Gomułkę, którego popularność systematycznie rosła. Pod ich wpływem 19 kwietnia Biuro Polityczne podjęło decyzję o rozpoczęciu z Gomułką rozmów. Znamienne, że początkowo rozmawiali z nim prawie wyłącznie ludzie związani z Natolinem: 9 maja Franciszek Mazur i Zenon Nowak, zaś 19 maja Aleksander Zawadzki i Franciszek Mazur. Jednak Gomułka, czując, że jego znaczenie będzie rosło, stawiał żądania, które w tym czasie były jeszcze dla kierownictwa partii nie do przyjęcia. Domagał się bowiem uznania za błędne oskarżeń z 1948 r. o odchylenie pravicowo-nacjonalistyczne oraz przyznania mu prawa do wystąpienia na posiedzeniu KC PZPR. Odrzuceniu żądań Gomułki towarzyszyło zarazem odejście 4 maja z kierownictwa partii i państwa J. Bermana, który należał do głównych organizatorów obalenia Gomułki w 1948 r. Dowodziło to, że czas działa na korzyść byłego przywódcy partii.

2. POZNAŃSKI CZERWIEC

Szok wywołany rewelacjami Chruszczowa oraz opowieściami kilku tysięcy więźniów politycznych zwolnionych w rezultacie amnestii z 27 kwietnia 1956 r., spadek stopy życiowej związany z błędami planu 6-letniego i ogromnymi wydatkami na zbrojenia, pogarszające się zaopatrzenie w podstawowe artykuły, wreszcie odczuwalne osłabienie policyjnego terroru stworzyło mieszaną wybuchową, która eksplodowała 28 czerwca w Poznaniu. Napięcie w tamtejszych Zakładach im. Stalina w Poznaniu - ZISPO (dzisiejsze Zakłady Przemysłu Metalowego H. Cegielski) narastało już od 1954 r., kiedy po raz kolejny podniesiono normy i wprowadzono specjalny podatek dla robotników wyrabiających powyżej 160% normy. W listopadzie 1955 r. wyszło na jaw, że podatek ten naliczany był bez uwzględnienia zniżki dla pracowników akordowych i przodowników pracy, co zrodziło postulat zwrotu ponad 5 tys. pracowników kwoty ok. 11 mln złotych. Z kolei wiosną 1956 r. okazało się, że zarobki są niższe niż w roku poprzednim, głównie ze względu na dłuższe niż dawniej przestoje, spowodowane narastaniem trudności gospodarczych w całym kraju.

W drugiej połowie czerwca nastroje w ZISPO osiągnęły stan wrzenia. Do zaostrzenia sytuacji przyczyniło się nieodpowiedzialne zachowanie ministra przemysłu maszynowego Romana Fidelskiego, który najpierw obiecał załozce spełnienie jej żądań, a następnie się z tego wycofał. 28 czerwca o świcie kończąca pracę trzecia zmiana pracowników pozostała w zakładzie. Kiedy dołączyli do niej robotnicy przybyli do pracy na pierwszą zmianę zdecydowano o wyjściu na ulicę. Pochód, do którego przyłączali się pracownicy innych poznańskich zakładów, skierował się na plac Stalina (obecnie A. Mickiewicza), gdzie mieściła się siedziba władz miejskich.

Ich przedstawiciele nie byli w stanie zapanować nad wielotysięcznym tłumem i wydarzenia szybko wymknęły się spod kontroli. Hasła wznoszone przez uczestników zamieszek, początkowo zdominowane przez treści socjalne i ekonomiczne, szybko nabrały charakteru zdecydowanie antykomunistycznego i antyradzieckiego. Demonstranci najpierw opanowali Miejską Radę Narodową, a następnie spłądrowali Komitet Wojewódzki PZPR. Kiedy w tłumie rozeszła się wiadomość o aresztowaniu jednego z robotników rzucono hasło ataku na więzienie.

Opanowanie przez demonstrantów więzienia przy ul. Młyńskiej zapoczątkowało kolejną, najbardziej dramatyczną fazę buntu. Z więziennej zbrojowni zabrano bowiem kilkadziesiąt sztuk broni palnej wraz ze sporą ilością amunicji. Posłużono się nią podczas próby zajęcia Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, którego funkcjonariusze powitali zbliżający się tłum ogniem z broni palnej. Obleżenie siedziby poznańskiej bezpieki trwało kilka godzin, a w trakcie prowadzonej wówczas strzelaniny zginęło szczególnie wielu ludzi. Pierwsze próby odblokowania przez władze gmachu WUBP zakończyły się niepowodzeniem. Skierowany w rejon walk, wyposażony w czołgi oddział żołnierzy z Oficerskiej Szkoły Wojsk Pancernych i Zmechanizowanych nie był w stanie opanować sytuacji. Żołnierze nie byli przeszkoleni do prowadzenia walki w mieście i to z udziałem tłumy, którego niemalą część stanowiły kobiety i dzieci. W rezultacie dziewięć czołgów zostało przez demonstrantów obrzuconych butelkami z benzyną i spalonych, a kilka innych zdobyto. Nie potrafiąco ich jednak skutecznie wykorzystać, a w godzinach popołudniowych, gdy do Poznania wkroczyły oddziały 19 Dywizji Pancerniej, gmach WUBP został odblokowany.

Kiedy trwały walki pod WUBP inne grupy demonstrantów atakowały komisariaty MO oraz plądrowały siedziby Studiów Wojskowych. Wszędzie starano się zdobyć broń palną, której łącznie ponad dwieście sztuk znalazło się w rękach tłumy. Uzbrojeni ludzie, ukryci w budynkach, ostrzeliwali kolejne kolumny wojska wjeżdżające do miasta. W sumie do Poznania wprowadzono ponad 10 tysięcy żołnierzy dysponujących trzystu czołgami. Z nastaniem zmroku wojsko przeprowadziło pacyfikację, w wielu wypadkach mającą niezwykle brutalny charakter. Setki aresztowanych kierowano na lotnisko w Ławicy, gdzie urządzono specjalny "punkt filtracyjny". Rankiem 29 czerwca demonstranci prowadzili jeszcze ogień z około dwudziestu stanowisk, ale rewolta zaczynała już wygasać. W trakcie walk ulicznych oraz pacyfikacji miasta śmierć poniosło 74 ludzi (w tym 9 funkcjonariuszy MO i UB oraz żołnierzy), a ponad pięćset zostało rannych.

Podsumowując znaczenie wydarzeń poznańskich Zbysław Rykowski i Wiesław Władyka stwierdzili: "Po Poznaniu nie można już było myśleć i żyć tak, jak można było myśleć i żyć jeszcze przed Poznaniem". Jasno potwierdzają to liczne relacje o stanie nastrojów społecznych zarówno pochodzenia partyjnego, jak i policyjnego. Jednak nie od razu stało się to takie jasne dla władz, a zmiany w oficjalnej ocenie manifestacji z 28 czerwca okazały się jednym z głównych wyznaczników procesu destalinizacji. Pierwsze reakcje były typowe dla mijającej właśnie epoki. Premier Józef Cyrankiewicz, w wygłoszonym wieczorem 29 czerwca przemówieniu radiowym, groził: "Każdy prowokator czy szaleniec, który odważy się podnieść rękę przeciw władzy ludowej, niech będzie pewien, że mu te rękę władza odrąbie w interesie klasy robotniczej, w interesie chłopstwa pracującego i inteligencji". Podobne w treści były też początkowo urzędowe komentarze prasowe, upatrujące przyczyn protestów w "skrytobójczej ręce prowokatorów imperialistycznych". Wątpliwości pojawiły się już jednak w raporcie, jaki przedstawiła władzom partyjnym komisja Biura Politycznego mająca za zadanie przeprowadzenie analizy wydarzeń poznańskich. Wchodzący w jej skład Edward Gierek, Wiktor Kłosiewicz i Stefan Misiaszek stwierdzali co prawda, że "wydarzenia poznańskie miały charakter wrogiej, antyludowej dywersji i prowokacji politycznej, zorganizowanej i kierowanej przez wrogi ośrodek", zarazem jednak ich raport odnotowywał: "Od dłuższego czasu narastały w wielu poznańskich zakładach przemysłowych nastroje niezadowolenia załóg wynikłe z ich sytuacji ekonomicznej, a także na tle nieporządków w gospodarce zakładowej i trudności na odcinku zaopatrzenia i kooperacji". Komisja stwierdziła również "...długotrwałą głuchotę administracji gospodarczej na słuszne postulaty i pretensje załóg".

Analiza wydarzeń poznańskich była jednym z głównych tematów VII Plenum KC PZPR. To najdłuższe w historii PZPR plenum, trwało z dwudniową przerwą od 18 do 28 lipca 1956 r. Wśród 156 mówców, którzy zabrali głos, ujawniły się różnice dotyczące spraw o znaczeniu podstawowym. Pierwszą była właśnie ocena podłoża wypadków w Poznaniu. O ile puławianie usiłowali wskazać na ekonomiczne przyczyny robotniczego protestu, to natolińczycy (m.in. K. Mijał, F. Józwiak i J. Izydorczyk) obstawali przy twierdzeniu o "agenturalnym i kontrewolucyjnym" charakterze wydarzeń. Drugą sprawą różnicującą członków KC była ocena planu 6-letniego. W. Kłosiewicz i S. Łopot starali się obciążyć odpowiedzialnością za ewidentną pauperyzację ludności Hilarego Minca. Tego ostatniego bronili natomiast puławianie, m.in. przy pomocy argumentu, że zimna wojna wymagała zwiększonych wydatków na obronę. Spór zaostriżył się, kiedy Zenon Nowak zaatakował nadmierne, jego zdaniem, nasycenie pewnych części aparatu władzy osobami narodowości żydowskiej. Puławianie, z których wielu było żydowskiego pochodzenia, odpowiedzieli na to gwałtownymi protestami i zarzutami stosowania antysemityzmu w walce politycznej.

Źródłem polemik stała się też sprawa Gomułki, którą na porządku dziennym postawili stawiający na niego w dalszym ciągu natolińczycy. Okazję do tego dał im referat I sekretarza KC E. Ochaba, stwierdzający, że należy dążyć "... by tow. Gomułka zajął stanowisko zgodne z polityką partii i wrócił do partii". Nawiązując do tego W. Kłossiewicz zażądał zaproszenia W. Gomułki na plenum i przywrócenia mu legitymacji partyjnej. Poparli go w tej sprawie S. Łopot, K. Witaszewski i B. Rumiński. Ten ostami zaproponował także cofnięcie uchwały III Plenum z 1949 r., która pozbawiała Gomułkę prawa do sprawowania jakichkolwiek funkcji partyjnych. Przy okazji poruszono sprawę represji wobec współpracowników byłego przywódcy partii: Zenona Kliszko i Mariana Szychalskiego. Rehabilitacji Gomułki i jego ewentualnemu powrotowi do PZPR kategorycznie sprzeciwili się puławianie. Ostatecznie podjęto w tej sprawie kompromisową uchwałę. Stwierdziła ona m.in.: "VII Plenum KC PZPR postanowiło uchylić uchwałę III Plenum KC PZPR z listopada 1949 r. w części dotyczącej krzywdzących i nieuzasadnionych zarzutów tolerancji w stosunku do wrogiej agentury, wysuniętych pod adresem tow. W. Gomułki, M. Szychalskiego i Z. Kliszki". 2 sierpnia 1956 r. sekretarz POP w KC PZPR Stefan Misiaszek, wręczył Gomułce legitymację partyjną. Nie zaproszono natomiast Gomułki na obrady KC, a problem jego powrotu do władz był nadal kwestią otwartą.

W trakcie obrad VII Plenum brak było też jednolitej oceny roli prasy w wydarzeniach ostatnich miesięcy. Józef Lubiński, który skrupulatnie zanalizował ogromny stenogram VII Plenum stwierdza, że wśród 53 wystąpień, w których poruszano problem środków masowego przekazu "mniej więcej po jednej trzeciej stanowiły ataki na prasę, jej obrona i wystąpienia neutralne, podkreślające w większym lub mniejszym stopniu wady lub zalety prasy". Proporcja ta dobrze obrazuje układ sił, jaki panował wówczas w Komitecie Centralnym PZPR, wyjaśniając zarazem, dlaczego obrady zakończyły się bez jednoznacznych rozstrzygnięć, nie przynosząc zwycięstwa żadnej ze zwalczających się frakcji. Pat, jaki zaistniał po VII Plenum, zmusił puławian do podjęcia istotnej decyzji. Rozumiejąc, że nie są w stanie własnymi siłami wyeliminować natolińczyków, którzy oczekiwali aż arbitralna decyzja Moskwy przyzna im pełnię władzy, puławianie zdecydowali się przeciw gnać Gomułkę na swoją stronę. Nie przyszło to zapewne łatwo. Tak jak wielu starych puławian nie znosiło Gomułki, uważając go za despotę i człowieka ograniczonego intelektualnie, tak i były sekretarz generalny PPR miał wszelkie powody, by nienawidzić Zambrowskiego, Minca czy Werfia, którzy walnie przyczynili się do jego upadku w 1948 r. W roli emisariuszy grupy puławskiej wystąpili sekretarze i J. Albrecht i J. Morawski oraz premier J. Cyrankiewicz, którzy w sierpniu i wrześniu odbyli z Gomułką kilka rozmów dotyczących jego powrotu (kierownictwa PZPR. Przyczyny zerwania przez Gomułkę dialogu z natolińczykami i zawarcia układu z grupą puławską trafnie wyjaśnia Paweł Machcewicz, autor Polskiego roku 1956 - najważniejszej pracy o tym kryzysie: "holowany społecznie "Natolin", skompromitowany swymi bliskimi związkami z ambasadą radziecką i KPZR, przeciwny dalej idącym demokratycznym zmianom, nie mógł być dla Gomułki trampoliną wynoszącą go do władzy. Ponadto wszystko wskazuje na to, że "natolińczycy" nie byli skłonni oferować Gomułce tego, czego chciał: stanowiska I sekretarza partii".

3. BURZLIWY PAŹDZIERNIK

W sierpniu i wrześniu nasiliły się przejawy społecznego podniecia oraz oczekiwania na przełom, który coraz częściej wiązano z powrotem do władzy Gomułki. Wyraźnie zaktywizował swoją działalność Kościół katolicki, czego najbardziej spektakularnym przejawem były sierpniowe uroczystości na Jasnej Górze, w których uczestniczyło - po raz pierwszy od wielu lat - kilkaset tysięcy wiernych. Nastroje niezadowolenia rozszerzały się na wsi, znajdując swój wyraz w coraz częstszych próbach opuszczania przez chłopów utworzonych pod presją spółdzielni. Najważniejsza była jednak sytuacja w dużych miastach, gdzie z końcem lata w większych zakładach zaczęły powstawać rady robotnicze. Głównym ośrodkiem ruchu samorządowego, inspirowanego przez "Po prostu" oraz niższe kręgi aparatu partyjnego powiązane z puławianami, stała się Warszawa. Najbardziej wpływowe rady robotnicze powstały w Fabryce Samochodów Osobowych (FSO), Zakładach "22 Lipca" oraz Zakładach im. L. Waryńskiego.

Ruch rad robotniczych zmierzał przede wszystkim do przejścia realnej kontroli nad działalnością przedsiębiorstw, ale jego postulaty obejmowały też żądania przemian politycznych. Ferment zaczął ogarniać także niższe ogniwa PZPR. Na burzliwych zebraniach POP podejmowano rezolucje, w których domagano się pogłębienia procesu demokratyzacji, ograniczenia cenzury, ułożenia stosunków z ZSRR na zasadzie partnerstwa, ukarania winnych doprowadzenia do wybuchu buntu robotniczego w Poznaniu, zmiany sposobu zarządzania gospodarką, włączenia Gomułki do kierownictwa PZPR, wreszcie zlikwidowania przywilejów materialnych elity władzy. Antidotum na skrajny centralizm i nieefektywność istniejącego systemu władzy dostrzeżono właśnie w systemie rad robotniczych. Jakkolwiek dotyczył on spraw gospodarczych, to jednak wierzono, że jego przyjęcie zmieni w sposób zasadniczy całe państwo. Orędownikami nowych rozwiązań były środowiska młodej inteligencji skupione wokół tygodnika "Po prostu" oraz działacze niektórych komitetów zakładowych PZPR (np. w warszawskiej FSO). "Nie ma dyktatury proletariatu - pisano we wrześniu 1956 r. na

prostu" - tj. demokracji proletariackiej bez pełnej konsekwentnej robotniczej demokracji ekonomicznej. Nie ma zaś demokracji robotniczej tak długo, jak długo robotnik jest tylko najemnikiem państwowego przedsiębiorstwa, jak długo nie jest jego rzeczywistym gospodarzem".

Samorządy robotnicze miały się stać faktycznym współgospodarzem zakładów, a delegaci poszczególnych rad wpływać na wszystkie szczeble zarządzania gospodarką. Zwińczenie wielostopniowego systemu samorządu robotniczego stanowiłaby druga - obok Sejmu - izba parlamentu, którą tworzyliby przedstawiciele szczebla wojewódzkiego. "Charakterystyczną cechą tej propozycji - pisze Andrzej Friszke - był rewolucyjny populizm (delegaci do rad mogli być w każdej chwili odwalani przez swoich wyborców) i monopartyjność (akcentowano konieczność zachowania w radach kierowniczej roli partii)". Program rad robotniczych stanowił element szerszego nurtu politycznego uformowanego w 1956 r., który nazwano następnie rewizjonizmem. Do jego czołowych przedstawicieli należeli Leszek Kołakowski, Julian Hochfeld i Włodzisław Brus. Kołakowski - ostro krytykując realia polityczne epoki stalinowskiej - domagał się instytucjonalnych gwarancji demokracji oraz wprowadzenia społecznej kontroli władz państwowych. Za konieczne uważał ustanowienie "swobody dyskusji i swobody słowa dla wszystkich kierunków ideowych stojących na gruncie socjalizmu" oraz oddzielenie partii od aparatu państwowego i wyznaczenie jej roli "inspiratora i wychowawcy społecznego". Z kolei Hochfeld, uważający demokrację bezpośrednią opartą na radach robotniczych za system grozący destabilizacją państwa, szukał szansy na reformę ustroju we wprowadzeniu faktycznej wielopartyjności, ograniczonej jednak - podobnie jak u Kołakowskiego - wymogiem akceptacji socjalizmu. W mniej radykalnej wersji jego propozycje zmierzały ku decentralizacji PZPR np. poprzez uniezależnienie klubu poselskiego tej partii od nadzoru Biura Politycznego.

Z początkiem października nastroje osiągnęły stan wrzenia. Oceniając sytuację na posiedzeniu Biura Politycznego w dniu 12 października I sekretarz KC PZPR Edward Ochab stwierdził: "Partia przeżywa kryzys na skutek błędów popełnionych w przeszłości. Daje się odczuć silny nacisk wrogich, obcych tendencji, są hasła antyradzieckie, demokracji o charakterze liberalno - demokratycznym. Sytuacja ekonomiczna wymaga szybkich decyzji. W obecnej sytuacji wewnętrznej, w jakiej się partia znalazła, możemy doprowadzić do katastrofy." Analizie Ochaba przysłuchiwał się Władysław Gomułka, którego tego dnia po raz pierwszy zaproszono na posiedzenie tego najwyższego gremium. Nie zastał tam już Hilarego Minca, ostatniego człowieka ze stalinowskiego triumwiratu rządzącego Polską przez poprzednie osiem lat. Trzy dni wcześniej Minc ustąpił z Biura Politycznego, zamykając w ten sposób pierwszy etap zmian personalnych w kierownictwie PZPR. Zabierając głos Gomułka dokonał krytycznej oceny dotychczasowej polityki gospodarczej, w tym zwłaszcza nieefektywności spółdzielni produkcyjnych. Zwrócił uwagę na konieczność unormowania stosunków ekonomicznych i politycznych z ZSRR, wskazując na niekorzystne konsekwencje obecności radzieckich doradców. Postulował ponadto reorganizację aparatu partyjnego i administracyjnego, oceniając, że wymaga on istotnej redukcji. Jak łatwo zauważyć Gomułka - w złagodzonej co prawda postaci - powtarzał postulaty zgłaszane na zebraniach odbywających się w tym czasie w całym kraju. Obrady Biura Politycznego zakończono podjęciem decyzji o zwołaniu 17 października VIII Plenum KC PZPR.

15 października, na kolejnym posiedzeniu Biura Politycznego z udziałem Gomułki, zadecydowano o przesunięciu na 19 października daty rozpoczęcia plenum KC PZPR. Równocześnie Ochab zadeklarował gotowość ustąpienia ze stanowiska przywódcy partii na rzecz Gomułki, co zaakceptowała większość członków Biura. Ustalono także, że na posiedzeniu KC złożą rezygnację wszyscy członkowie Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Równocześnie powołano czteroosobową komisję w składzie: W. Gomułka, J. Cyrankiewicz, E. Ochab i A. Zawadzki, która miała przygotować propozycje dotyczące nowego składu kierownictwa PZPR.

O wszystkich tych ustaleniach opinia publiczna nie została poinformowana. W prasie pojawił się jedynie krótki komunikat zawiadamiający, że w pracach Biura Politycznego poświęconych przygotowaniu VIII Plenum wziął udział Gomułka. Brak informacji potęgował nastroje podniecenia i sprzyjał powstawaniu plotek. Szczególnie bulwersująca była szeroko powtarzana informacja o przygotowywaniu przez grupę natolińską krwawego zamachu stanu, połączonego z radziecką interwencją wojskową. W odpisach krążyły nawet listy proskrypcyjne zawierające nazwiska osób przeznaczonych do aresztowania. Atmosferę napięcia spotęgował artykuł pt. "Instynkt państwowy", autorstwa przewodniczącego Stowarzyszenia PAK Bolesława Piaseckiego, który z uwagi na swoją kontrowersyjną przeszłość, jak i zachowawczą publicystykę w ostatnim okresie, uważany był za osobę powiązaną z Kremlem. 16 października, na łamach "Słowa Powszechnego", Piasecki stwierdził: "...jeśli nie ujmijemy dyskusji w ramy odpowiedzialności, zamiast demokratyzacji sprowokujemy procesy konieczności brutalnego realizowania racji stanu w okolicznościach podobnych do ogłoszenia stanu wyjątkowego". Zdanie to odczytywano jako ostrzeżenie ze strony Moskwy.

Władze radzieckie istotnie zaniepokoiły się gwałtownym przyspieszeniem biegu wydarzeń, jaki nastąpił w Polsce w pierwszej połowie października. Szczególnie niepokojąca musiała być wiadomość o planowanym objęciu przez Gomułkę stanowiska I sekretarza KC PZPR oraz rozważanym usunięciu z nowego kierownictwa

partii marszałka Konstantego Rokossowskiego. W przeddzień VIII Plenum do Edwarda Ochaba zadzwonił radziecki ambasador Pantelejmon Ponomarienko. Zażądał przesunięcia terminu plenum KC, zaś po kategorycznej odmowie Ochaba (popartego w tej kwestii przez Biuro Polityczne), zapowiedział przyłot delegacji Prezydium KC KPZR z Nikitą Chruszczowem na czele. Równocześnie dotarły do KC PZPR informacje o ruchach wojsk radzieckich. Oddziały Armii Radzieckiej opuściły swoje bazy na Pomorzu oraz Dolnym Śląsku i ruszyły w kierunku Warszawy. W Zatoce Gdańskiej pojawiły się okręty radzieckiej floty bałtyckiej, a w Białoruskim, Kijowskim i Przykarpackim Okręgu Wojskowym ogłoszono stan podwyższonej gotowości bojowej. Szef sztabu generalnego WP, a zarazem radziecki oficer gen. Jurij Bordziłowski, miał wydać polecenie zajęcia przez wojsko w Warszawie obiektów o znaczeniu strategicznym. Według innego źródła autorem tego rozkazu był opowiadający się za Gomułką dowódca Wojsk Obrony Wewnętrznej gen. Wacław Komar. W szeregach wojska dochodziło w tych dniach do ostrych podziałów i nawet obecnie trudno jest stwierdzić czy żołnierze Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego zajmowali stołeczne budynki w celu ich obrony przed ludnością czy też przed Armią Radziecką.

19 października o siódmej rano na lotnisku pod Warszawą wylądowała delegacja KPZR w składzie: Nikita Chruszczow, Anastas Mikojan, Wiaczesław Mołotow, Łazar Kaganowicz. Towarzyszyła jej grupa generałów, którym przewodził dowódca wojsk Układu Warszawskiego marszałek Iwan Koniew. Po odbytych w atmosferze napięcia powitaniu, w którego trakcie Chruszczow miał wyrażać pięścią, przywódców KPZR przewieziono do Belwederu. W cztery godziny później Ochab otworzył obrady VIII Plenum KC PZPR. Po odczytaniu porządku dziennego zaproponował, aby dokooptować do składu KC Gomułkę oraz jego współpracowników: Zenona Kliszkę, Ignacego Logę-Sowińskiego i Mariana Spsychalskiego. Po jednogłośnie przyjęciu tego wniosku, Ochab przedstawił propozycję odroczenia obrad do godzin wieczornych 19 października w związku z przyjazdem delegacji KPZR. Wieczorem, o godzinie osiemnastej, I sekretarz KC PZPR oświadczył, iż rozmowy nadal trwają i złożył propozycję, aby obrady plenum przełożyć na dzień następny. Tak też się stało.

Rozmowy polsko-radzieckie w Belwederze, w których uczestniczył W. Gomułka oraz większość członków ustępującego Biura Politycznego, skończyły się o świcie 20 października. Stenograficzny zapis negocjacji nie jest znany, nie wiadomo nawet czy został sporządzony. Z opublikowanych skrótowych i fragmentarycznych notatek W. Gomułki i A. Zawadzkiego, a także z innych relacji wynika, że atmosfera rozmów była bardzo trudna. Potęgowały ją, docierające w pierwszej fazie rozmów do polskiej delegacji, wiadomości o postępującym marszu jednostek radzieckich oraz trwających na Politechnice Warszawskiej i w FSO wielotysięcznych wiecach poparcia dla procesu reform. Oto fragment zapisków Gomułki streszczających wypowiedzi Rosjan: "Co ich trwoży? Nie idzie o obrazę, lecz groźbę utraty przez nas władzy. (...) Polacy zaczynają to, od czego Jugosławia odrzekała się. Z tych przyczyn u nich wielka trwoga. (...) jeśli pakt warszawski uważacie za niepotrzebny - powiedzcie nam. Propaganda antysowiecka nie napotyka na odpór. Z kierownictwa zdejmują się nagle ludzie niczemu niewinnych - jak to rozumieć? Czy nie oznacza to, że wymierzone jest przeciwko przyjaźni polsko-radzieckiej. Jak może być rozumiane przez naród zdjęcie Rokossowskiego, jak to będzie interpretować zagranica. Wszyscy rozumieją to, jako uderzenie w sojusz. (...) Polska to nie Bułgaria i Węgry - razem z nami najważniejsza. W czym narusza Związek Radziecki suwerenność?".

Gomułka przez wiele godzin przekonywał stronę radziecką, że Polska pozostanie w sojuszu z ZSRR, a proces zmian nie wymknie się spod kontroli partii komunistycznej. Jego argumenty okazały się na tyle przekonujące, że Chruszczow wydał polecenie przerwania marszu wojsk na Warszawę. Zatrzymały się one w odległości około 150 km od stolicy, czekając na dalsze rozkazy. Rosjanie wstrzymali interwencję, ale jej ostateczne odwołanie uzależniali od tego czy rozwój wydarzeń będzie zgodny z obietnicami Gomułki. Rankiem 20 października radziecka delegacja odleciała do Moskwy, a w trakcie odbytego jeszcze tego samego dnia posiedzenia radzieckiego Biura Politycznego ustalono: "Jeżeli Rokossowskiego pozostawiają, to na razie cierpliwie poczekać." Minister obrony został zatem uznany na Kremlu za wskaźnik poziomu radzieckiej kontroli nad Polską, a jego usunięcie mogło doprowadzić do ponownego uruchomienia zatrzymanych pod Łodzią i Włocławkiem radzieckich kolumn pancernych. Tymczasem na wznowionych po odlocie Rosjan obradach VIII Plenum Rokossowski i popierający go natolińczycy znaleźli się w wyraźnej mniejszości. W trakcie kolejnych dwóch dni obrad próbowali oni jeszcze ataków na puławian, zwłaszcza zaś na I sekretarza warszawskiego KW PZPR S. Staszewskiego, nie mogło to jednak odwrócić ich przegranej, która najlepiej uwidoczniła się w wynikach wyborów do Biura Politycznego. W tajnych wyborach, na 75 oddanych głosów, poszczególni kandydaci otrzymali: E. Ochab - 75, W. Gomułka i I. Loga-Sowiński - 74, J. Cyrankiewicz - 73, S. Jędrzychowski i A. Rapacki - 72, A. Zawadzki - 68, R. Zambrowski i J. Morawski - 56. Natomiast zgłoszony demonstracyjnie przez natolińczyków K. Rokossowski uzyskał zaledwie 23 głosy i nie znalazł się w Biurze Politycznym. Po wyborze Biura i Sekretariatu członkowie KC wybrali jednogłośnie, drogą jawnego głosowania, I sekretarza KC PZPR, którym został oczywiście Władysław Gomułka.

23 października Gomułka odbył rozmowę telefoniczną z Chruszczowem, prosząc go o cofnięcie do baz stojących wciąż na drogach do Warszawy wojsk radzieckich. Mimo upadku Rokossowskiego, radziecki

przywódca zapowiedział spełnienie tego postulatu w ciągu dwóch dni. Trudno stwierdzić, co ostatecznie skłoniło przywódców KPZR do wstrzymania interwencji. Wydaje się jednak, że obok obaw przed wysokimi kosztami operacji wojskowej, jakie spowodowałyby nieuchronny opór zbrojny społeczeństwa popieranego przez przynajmniej część Wojska Polskiego, decydujący wpływ miał negatywny stosunek kierownictwa Komunistycznej Partii Chin do radzieckiej interwencji w Polsce. Mao Zedong wykorzystał bowiem polski kryzys dla zmanifestowania przed Moskwą mocarstwowej pozycji Chin, co zresztą zwiastowało późniejsze konflikty między obydwu komunistycznymi potęgami. Pewną rolę mogły też odegrać obawy przed utrudnieniem radzieckiej dyplomacji zbliżającej się rozgrywki na Bliskim Wschodzie (kryzys sueski). W każdym razie Polska zdołała uniknąć tragedii, która w kilka dni później stała się udziałem Węgier.

4. BILANS I ODWRÓT

Wybór Gomułki został przyjęty przez przeważającą część społeczeństwa z entuzjazmem. Ostatnia dekada października stała pod znakiem kolejnych masowych wieców i manifestacji, na których nie ograniczono się jednak do wyrażania poparcia dla nowego I sekretarza KC PZPR i uchwał VIII Plenum. Powszechnie bowiem domagano się ukarania czołowych natolińczyków i lokalnych dygnitarzy, zwolnienia więzionych biskupów i przywrócenia nauki religii w szkołach, wycofania z Polski wojsk radzieckich oraz poprawy poziomu życia. W wielu miejscowościach pokojowym wiecom towarzyszyły demonstracje, w trakcie których atakowano m. in. różne radzieckie obiekty. Miało to związek z dramatycznymi wydarzeniami rozgrywającymi się na Węgrzech, które unaocznily polskiej opinii publicznej skalę zagrożenia. Do demonstracji wrogości wobec Kremla doszło m.in. we Wrocławiu, Brzegu, Legnicy i Wałbrzychu. 18 listopada w Bydgoszczy dum zniszczył urządzenia zagłuszające zachodnie radiostacje, a 10 grudnia w Szczecinie splądrowano konsulát radziecki. Napięcie społeczne zaczęło już jednak wolno opadać, do czego przyczyniła się zdecydowana polityka Gomułki, konsekwentnie zmierzającego do pacyfikacji nastrojów. Na wielkim wiecu mieszkańców Warszawy w dniu 24 października, nowy przywódca PZPR zakończył swoje przemówienie znamiennym wezwaniem: "Dość wiecowania i manifestacji. Czas przejść do codziennej pracy". Od tego też momentu zaczął narastać rozdźwięk między nowym kierownictwem partii, dla którego VIII Plenum oznaczało koniec procesu reform, a tymi uczestnikami ruchu październikowego, którzy uważali, że jest to tylko etap na drodze do budowy nowego porządku.

Burzliwe wydarzenia października zaowocowały zmianami praktycznie we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Przede wszystkim odczuwalnemu zmniejszeniu uległ zakres radzieckiej dominacji w Polsce. 13 listopada Rokossowski został odwołany ze stanowiska ministra obrony (zastąpił go Marian Spychalski), a w dwa dni później powrócił do Moskwy. W ślad za nim do ZSRR powróciła większość radzieckich oficerów służących w Wojsku Polskim oraz doradców pracujących w aparacie bezpieczeństwa. Warto jednak dodać, że w sumie około ośmiuset Rosjan (najczęściej posiadających niedawno poślubione polskie żony) przyjęło - oczywiście za zgodą Moskwy - w pierwszej połowie lat 50. obywatelstwo polskie i w dalszym ciągu zachowało stanowiska w różnych newralgicznych dziedzinach funkcjonowania państwa.

Symbolem częściowej normalizacji stosunków polsko-radzieckich stała się listopadowa wizyta Gomułki w ZSRR. Poprzedziło ją wcześniejsze tajne spotkanie Gomułki z Chruszczowem w Brześciu w dniu 1 listopada, w trakcie którego I sekretarz KC PZPR zaakceptował radziecką decyzję o interwencji wojskowej na Węgrzech. Nagrodą była zgoda Kremla na umorzenie długów Polski wobec ZSRR, co stanowiło rekompensatę za półdarmowe dostawy węgla w okresie powojennym, udzielenie kredytu na zakup radzieckiego zboża i towarów oraz ustalenie formalnych zasad regulujących pobyt wojsk radzieckich na terytorium Polski. Porozumienie w tej ostatniej sprawie podpisano 17 grudnia 1956 r. w Warszawie, a jego pierwszy artykuł stwierdzał, że - jak to określono - obecność wojsk radzieckich "czasowo stacjonujących w Polsce (...) w niczym nie może naruszać suwerenności państwa polskiego i nie może prowadzić do ich ingerencji w wewnętrzne sprawy PRL". Ogromnie ważna była też zgoda Moskwy na przeprowadzenie akcji repatriacyjnej, w ramach której do 1959 r. powróciło z ZSRR 224 tysiące Polaków. Wszystko to nie oznaczało jednak, że Rosjanie obdarzyli Gomułkę pełnym zaufaniem. W trakcie kolejnej wizyty przywódców PZPR w Moskwie, w maju 1957 r. Chruszczow zdecydowanie odrzucił polskie postulaty dotyczące sprzedaży nowoczesnej broni na potrzeby Wojska Polskiego oraz reformy dowództwa Układu Warszawskiego zmniejszającej nieco całkowitą dominację Rosjan. Rozgniewany uporem Gomułki w sprawach ekonomicznych posunął się nawet do groźby rewizji polskiej granicy zachodniej. Dopiero w następnych latach - m.in. za sprawą zdecydowanego poparcia, jakiego kierownictwo PZPR udzieliło Kremlowi w okresie narastającego konfliktu z Chinami - w ZSRR zaczęto postrzegać Gomułkę jako w pełni wiarygodnego sojusznika.

Po VIII Plenum nastąpiło osłabienie skrajnie centralistycznego systemu zarządzania gospodarką. W miejsce PKPG utworzono Komisję Planowania przy Radzie Ministrów, którą pozbawiono prawa bezpośredniego kierowania gospodarką. Zredukowano liczbę ministerstw z 38 do 25, powołano też do życia Radę Ekonomiczną z udziałem m.in. Oskara Lange, Michała Kaleckiego, Edwarda Lipińskiego i Czesława Bobrowskiego, mającą

opracować projekty zasadniczych reform systemu gospodarczego. Na szczeblu przedsiębiorstw największe znaczenie miało formalne powołanie do życia rad robotniczych, współuczestniczących w zarządzaniu. Kontynuowano też proces zmiany struktury inwestycji, zwiększając nakłady na produkcję artykułów konsumpcyjnych. Strajki oraz inne przejawy niezadowolenia załóg wymusiły też na władzach kolejne podwyżki płac (średnia pensja wzrosła w latach 1956-1957 o 21 proc.), co - wobec znacznie mniejszego wzrostu podaży towarów w sklepach - doprowadziło do ożywienia inflacji. Braki rynkowe sprzyjały natomiast odrodzeniu rzemiosła oraz prywatnego handlu i gastronomii, chociaż ich działalność była w dalszym ciągu ściśle limitowana i ograniczana m.in. drogą koncesjonowania oraz restrykcyjnej polityki podatkowej. Udział prywatnych sklepów w ogólnej sprzedaży handlu detalicznego wzrósł z 2,3 proc. w 1956 r. do 4,7 proc. w roku następnym, ale na tym poziomie został administracyjnie zahamowany, a następnie przystąpiono do jego ponownej redukcji. Na wsi najważniejsze znaczenie miało porzucenie prób przymusowej kolektywizacji rolnictwa, w konsekwencji czego nastąpił błyskawiczny rozpad większości spółdzielni produkcyjnych. W ciągu trzech ostatnich miesięcy 1956 r. ich liczba skurczyła się z ponad 10 tys. do niespełna 2 tys., a proces ten największe rozmiary przybrał na zachodzie Polski. Do najbardziej odczuwalnych przez społeczeństwo zmian popaździernikowych należało zmniejszenie zakresu policyjnej kontroli społeczeństwa oraz złagodzenie represji za przestępstwa polityczne. Zwolniono zdecydowaną większość więźniów politycznych (niektórych nawet zrehabilitowano), zaprzestano też definitywnie montowania procesów pokazowych i skazywania na karę śmierci za działalność antypaństwową. Zlikwidowano Komitet ds. Bezpieczeństwa Publicznego oraz podlegające mu urzędy wojewódzkie i powiatowe. W miejsce UB utworzono Służbę Bezpieczeństwa, która została włączona - przy zachowaniu wszakże daleko idącej autonomii - w struktury Milicji Obywatelskiej. Towarzyszyło temu radykalne zmniejszenie liczebności całego aparatu bezpieczeństwa, którym odtąd kierować miało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Nie zdecydowano się natomiast na pełne ujawnienie przestępczej działalności służb specjalnych, więziennych oraz sądownictwa, ograniczając się do wytoczenia procesów niewielkiej liczbie cieszących się najgorszą sławą funkcjonariuszy UB i Informacji Wojskowej.

Istotną konsekwencją przełomu październikowego stało się zachwianie ideologicznego dyktatu PZPR w dziedzinie kultury i sztuki. Jakkolwiek władze nie zrezygnowały z utrzymywania cenzury oraz wpływania na charakter twórczości, to jednak stosowane dotąd wobec ludzi kultury metody prymitywnego nacisku zastąpiono perswazją oraz najzwyczajszym przekupstwem. Zmiana polityki kulturalnej była równoznaczna z odrzuceniem socrealizmu, a okresowe złagodzenie cenzury zaowocowało publikacją wielu książek zachodnich i emigracyjnych autorów z Witoldem Gombrowiczem na czele. Rozgłos zyskali autorzy młodego pokolenia: Marek Hłasko, Zbigniew Herbert, Stanisław Grochowiak i Ireneusz Iredyński. Kontakty Polaków z dorobkiem kultury zachodniej podlegały w dalszym ciągu raz mniejszym, raz zaś większym ograniczeniom, ale nie zostały już nigdy całkowicie zerwane. Ważne znaczenie dla stanu świadomości społeczeństwa miało ograniczenie poziomu nasycenia treściami propagandowymi środków masowego przekazu oraz programów nauczania w szkołach. Redukcja agresywnej propagandy zaowocowała zresztą jej większą efektywnością. W rezultacie w okresie gomułkowskiego czternastolecia komunisci odnieśli znacznie większe sukcesy w socjalistycznej indoktrynacji społeczeństwa niż w pierwszym okresie swoich rządów.

Nadwyrężenie totalnej dominacji PZPR, której aparat zredukowano o 8,6 tys. funkcjonariuszy, doprowadziło też do powstania ograniczonego pluralizmu na oficjalnej scenie politycznej. Starając się zwiększyć wiarygodność Sejmu, podporządkowano mu m. in. reaktywowaną w grudniu 1957 r. Najwyższą Izbę Kontroli. Większą samodzielność uzyskały też Zjednoczone Stronnictwo Ludowe i Stronnictwo Demokratyczne, gdzie doszło do zasadniczych zmian personalnych. Partnerskie stosunki obu ugrupowań z PZPR zagwarantowała utworzona 22 listopada 1956 r. Centralna Komisja Porozumiewawcza Stronnictw Politycznych i Organizacji Społecznych. Organ ten co prawda od początku miał charakter fasadowy, ale Gomułka nie powrócił już do stosowanej w czasach Bieruta metody ręcznego sterowania ZSL i SD. Kierownictwo partii pogodziło się też z rozpadem monolitycznego ZMP, który formalnie rozwiązano w styczniu 1957 r. Na jego gruzach w okresie popaździernikowego ożywienia zaczęły powstawać różne nowe organizacje. Ostatecznie - obok harcerstwa, które w dużym stopniu odzyskało swój tradycyjny charakter - uformowały się cztery główne struktury: Związek Młodzieży Socjalistycznej, Związek Młodzieży Wiejskiej, Zrzeszenie Studentów Polskich i Związek Młodych Demokratów. Ta ostatnia organizacja, skupiająca około 10 tys. członków, nie zyskała jednak aprobaty kierownictwa PZPR. Pod naciskiem Biura Politycznego władze SD cofnęły ZMD swoje poparcie, co było równoznaczne z jego likwidacją.

Więcej szczęścia mieli umiarkowani działacze katoliccy, którzy 24 października 1956 r. utworzyli Ogólnopolski Klub Postępowej Inteligencji Katolickiej. Wraz ze środowiskiem skupionym wokół redakcji reaktywowanego w Krakowie "Tygodnika Powszechnego", stworzyli oni ruch ZNAK. Rdzeniem tej formacji, której liderami byli Jerzy Zawieyski, Stanisław Stomma i Stefan Kisielewski stało się niewielkie koło poselskie oraz pięć Klubów Inteligencji Katolickiej, na których istnienie ostatecznie zgodziły się władze.

Zarówno w przemówieniu Władysława Gomułki na VIII plenum KC PZPR, jak i w uchwale przyjętej wówczas przez Komitet Centralny, próżno byłoby szukać jakichś deklaracji dotyczących Kościoła. Wydaje się, że nie był to przypadek. Gomułka od samego początku uważał Kościół za groźnego przeciwnika i początkowo wolał odłożyć sprawę uregulowania z nim stosunków na okres późniejszy, kiedy opadnie fala społecznego wzburzenia i łatwiej będzie ograniczyć skalę nieuchronnych ustępstw. Szybko jednak okazało się, że pojawiające się na niezliczonych masówkach i zgromadzeniach żądania uwolnienia prymasa Wyszyńskiego oraz zaprzestania innych represji antykościelnych są zbyt silne, aby można je było w dalszym ciągu ignorować. 28 października kardynał powrócił z Komańczy do Warszawy, co zapoczątkowało okres krótkotrwałej normalizacji stosunków państwowo-kościelnych.

Już w pierwszych dniach listopada zebrała się Komisja Wspólna przedstawicieli rządu i Episkopatu. W ciągu miesiąca przeanalizowano na jej forum główne kwestie sporne i ustalono sposoby realizacji postulatów strony kościelnej. 8 grudnia 1956 r. ukazał się komunikat wydany przez Komisję, w którym przedstawiono wynegocjowane rozwiązania. Obejmowały one m.in.: uchylenie dekretu z 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu stanowisk kościelnych i zastąpienie go nowym aktem prawnym opracowanym przez Komisję Wspólną; przywrócenie nauki religii w szkołach jako przedmiotu nadobowiązkowego; umożliwienie duchownym sprawowania opieki religijnej nad chorymi i więźniami oraz zgodę władz państwowych na objęcie urzędów przez pięciu nowych biskupów ustanowionych przez papieża na Ziemiach Zachodnich.

W ślad za tym komunikatem ukazały się w grudniu zarządzenia i instrukcje ministrów zdrowia, oświaty oraz sprawiedliwości, regulujące w sposób formalny przyjęte ustalenia. Do diecezji rządzonych przez księży - patriotów, powrócili przymusowo wysiedleni biskupi. 29 grudnia 1956 r. uchylony został wyrok w sprawie bpa Czesława Kaczmarska, ale jego powrót do Kielc był blokowany przez Urząd ds. Wyznań aż do kwietnia 1957 r. Sprawa bpa Kaczmarska była symptomatyczna, pokazywała bowiem, że władze - niezależnie od poczynionych ustępstw - nie zamierzają zrezygnować z wywierania w przyszłości presji na Kościół. Nie był to zresztą jedyny sygnał świadczący o tym, że odwilż w stosunkach z Kościołem ma jedynie charakter rozejmu taktycznego. I tak na przykład nowy dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych, którego treść wynegocjowano w Komisji Mieszanej, nosi datę 31 grudnia 1956 r., ale w rzeczywistości zawierający go "Dziennik Ustaw" ukazał się w połowie stycznia. W tym czasie doszło (14 stycznia) do spotkania kardynała Wyszyńskiego z premierem Cyrankiewiczem, w czasie którego ten ostatni zwrócił się do prymasa z prośbą o wydanie przez Kościół komunikatu w sprawie wyborów do Sejmu. Trudno było nie odnieść wrażenia, że władze wystawiają w ten sposób rachunek za dotychczasowe ustępstwa, a zwłoka w opublikowaniu dekretu jest rodzajem dyskretnego nacisku.

Postulat premiera został spełniony i jeszcze 14 stycznia 1957 r. ukazał się komunikat Episkopatu następującej treści: "Niedziela 20 stycznia jest w Polsce dniem powszechnych wyborów do Sejmu. Katolicy-obywatele mają w tym dniu spełnić swój obowiązek sumienia wzięcia udziału w głosowaniu. Duchowieństwo katolickie tak pokieruje nabożeństwami, by wszyscy wierni mogli bez przeszkód wypełnić swoje obowiązki religijne i obowiązek wyborów".

Nigdy, w całym okresie istnienia PRL, Kościół nie posunął się dobrowolnie w akceptacji komunistycznego systemu politycznego dalej niż w zacytowanym wyżej komunikacie. Jego wydanie i udział hierarchii kościelnej w styczniowych wyborach do Sejmu, stanowiły ze strony duchowieństwa akt poparcia dla przemian październikowych, za którym skrywały się nadzieje na dalszą poprawę położenia Kościoła. Jednak bardzo szybko stało się jasne, że wszelkie próby znaczącej rozbudowy bazy materialnej Kościoła i aktywizacji jego pracy duszpasterskiej, napotykały na zdecydowany opór władz. Pierwszym spektakularnym tego przykładem była sprawa "Caritasu", odebranego Kościołowi w 1950 r. i przekazanego pod wspólny zarząd PAX-owi i księżom-patriotom. Ponawiane przez Episkopat po październiku prośby o zwrot odebranej instytucji zostały odrzucone, a w kilka lat później "Caritas" stał się bazą organizacyjną reanimowanego przez władze ruchu księży-patriotów (tzw. Koła Księży "Caritas").

Wybory do Sejmu, w związku z którymi władze zabiegały o poparcie Kościoła, miały się początkowo odbyć w połowie grudnia 1956 r., ale ostatecznie - z uwagi na stan nastrojów społecznych - zdecydowano o ich przesunięciu o ponad miesiąc. Nowa ordynacja wyborcza przewidywała, że liczba kandydatów będzie przewyższać o dwie trzecie ilość mandatów. Równocześnie jednak do wyborów dopuszczono tylko jedną listę - Frontu Jedności Narodu, który zastąpił istniejący dotąd Front Narodowy. W ordynacji wprowadzono też możliwość oddania ważnego głosu bez dokonywania skreśleń: takie zachowanie wyborcy oznaczało, że udziela on poparcia kandydatom zajmującym na liście pierwsze miejsca. Znaleźli się na nich ci działacze, do których kierownictwo PZPR miało zaufanie. W kilku przypadkach podjęto wszakże błędną decyzję i niektórzy kandydaci zajmujący tzw. miejsca mandatowe okazali się w ocenie Biura Politycznego nazbyt radykalni. W tej sytuacji, na dziesięć dni przed wyborami. Centralna Komisja Porozumiewawcza Stronnictw Politycznych usunęła z list wyborczych sześciu już zarejestrowanych kandydatów, w tym m.in. byłego premiera Edwarda Osóbkę-Morawskiego. Równocześnie w ostatnim okresie kampanii zaczęto nawoływać do głosowania bez

skreśleń. Celował w tych wezwaniach sam Gomułka, który zrezygnował z swojej ogromnej popularności dla wyłonienia Sejmu w kształcie przez siebie pożądanym.

Życzeniu Gomułki, który nadał wyborom plebiscytarny charakter, stało się zadość i zdecydowana większość osób biorących udział w głosowaniu udzieliła poparcia kandydatom ulokowanym na czołówkach list. Według oficjalnych danych w wyborach udział wzięło 94,1 proc. uprawnionych, z których 98,4 proc. poparło kandydatów FJN. Trudno stwierdzić, w jakim zakresie wyniki te odpowiadały prawdzie, ale nie ulega wątpliwości, że były one bliższe rzeczywistości niż kiedykolwiek przed 1989 r. Dowodziło tego ogłoszenie, że największym poparciem cieszyli się kandydaci bezpartyjni, najmniejszym zaś członkowie PZPR. Wyjątek stanowił sam Gomułka oraz Ignacy Loga-Sowiński, którzy jako jedyni kandydaci z ramienia PZPR uzyskali pierwsze miejsca w swoich okręgach.

Podjęta przez rewizjonistów krytyka hasła głosowania bez skreśleń oraz zahamowania dalej idących reform systemu politycznego i gospodarczego, skłoniła Gomułkę do proklamowania z początkiem 1957 r. kampanii wymierzonej przeciwko rewizjonistom. Jako zwolennicy tzw. drugiego etapu, stanowić mieli, zdaniem nowego przywódcy partii, główne zagrożenie dla ustroju komunistycznego. Przemawiając 25 kwietnia 1957 r. na zjeździe założycielskim Związku Młodzieży Socjalistycznej, Gomułka użył charakterystycznych sformułowań: "Usuwanie plam z socjalizmu nie może się odbywać przy pomocy rewizjonistycznych szczotek. Można nimi tylko pokrwać miody organizm naszego socjalizmu". Szczególny rozgłos zyskało stwierdzenie, w którym I sekretarz KC - posługując się medyczną terminologią - w następujący sposób porównał zagrożenia płynące ze strony rewizjonistów oraz neostalinowskich dogmatyków: "rewizjonistyczna gruźlica może tylko spotęgować dogmatyczną gripę".

Wątek rewizjonistycznego zagrożenia nasilał się w publicznych wypowiedziach Gomułki i jego współpracowników, wprost proporcjonalnie do narastania w społeczeństwie niezadowolenia i poczucia rozczarowania wynikami przełomu październikowego. Jednym z najpoważniejszych tego objawów były liczne strajki, jakie w 1957 r. nękały kierownictwo PZPR. Gomułka liczył początkowo, że strajki będzie w stanie zgasić własnym autorytetem, ale szybko okazało się, że jego popularność nie była w stanie zastąpić braku realnych zmian gospodarczych i politycznych. Latem 1957 r. strajki miały miejsce w wielu zakładach przemysłowych Wrocławia, Poznania, Bydgoszczy i Warszawy. Szczególnie napięta sytuacja wytworzyła się w Łodzi, gdzie łącznie doszło do 11 strajków. Najpoważniejszym i najgroźniejszym z politycznego punktu widzenia był strajk łódzkich tramwajarzy, który na dwa dni sparaliżował komunikację miejską w drugim co do wielkości mieście Polski. Protest tramwajarzy złamano przy użyciu siły, a całą sprawę Gomułka skomentował w sposób zwiastujący ostateczne odejście od liberalnego kursu w polityce partii: "Postawa władz bezpieczeństwa była tak tolerancyjna wobec jawnego bezprawia warcholów, że aż przekraczała normalne przy wszelkiej demokracji granice. Po dwóch dniach widząc, że cała Łódź robotnicza obraca się przeciwko nim, warcholi skapitulowali i tramwajarze mogli podjąć pracę".

W pacyfikacji nastrojów szczególną rolę miały do odegrania środki masowego przekazu. Prasa, która odegrała bardzo istotną rolę w przebudzeniu społeczeństwa w latach 1955-1956, nie była jednak skłonna dobrowolnie narzucić sobie partyjnego wędzidła. Stosunkowo łatwo władze poradziły sobie z dziennikami będącymi organami PZPR i prasą na prowincji. Znacznie trudniejszym orzechem do zgryzienia okazały się redakcje kilku pism warszawskich, takich jak "Po prostu", "Sztandar Młodych", "Nowa Kultura", "Szpilki" czy "Świat". Nie mogąc poskromić niesfornych dziennikarzy metodą perswazji, Sekretariat KC PZPR zdecydował się na zastosowanie ostrzejszych środków, usuwając z poszczególnych redakcji osoby uznane za najbardziej niebezpieczne. W przypadku "Życia Gospodarczego" i "Dookoła Świata" czystka objęła redaktorów naczelnych, natomiast takie tytuły jak "Od nowa" czy "Horyzonty" uległy w ogóle likwidacji.

Największym problemem była dla wszakże Gomułki sprawa "Po prostu". Różnice między redakcją tygodnika a nowym szefem partii narastały od VIII plenum KC PZPR. Nasiliły się, kiedy "Po prostu" jako jedyne czasopismo rzuciło przed wyborami do Sejmu hasło "wybierajcie najlepszych", zamiast powtarzać gomułkowski apel o głosowanie bez skreśleń. Pacyfikacja niepokornego pisma, tworzonego przez silnie zintegrowany zespół aspirujący do rangi ośrodka koordynującego ogólnopolski ruch młodzieży lewicowej, nie była możliwa drogą pojedynczych zmian personalnych w redakcji. Dlatego kiedy we wrześniu 1957 r., na porządku dziennym stanęła sprawa wznowienia "Po prostu" po wakacyjnej przerwie, Gomułka postanowił przygotować grunt do zamknięcia pisma. Numer "Po prostu", który miał się ukazać 7 września został zatrzymany przez cenzurę, a 21 września na zebraniu partyjnym w FSO I sekretarz KC PZPR oświadczył: "Albo "Po prostu" będzie się mieściło w linii partii i będzie prowadziło tę politykę jaką partia prowadzi, albo "Po prostu" nie będzie w ogóle wychodzić. Nie ma innej rady towarzysze! Myśmy dawno już mówili, że pomylili się ci wszyscy, którzy powiadali, że październik to etap - etap do odrodzenia stosunków burżuazyjnych, kapitalistycznych! Nie! Nie będzie etapu, towarzysze!".

Redakcja "Po prostu", pragnąc ratować pismo, przygotowała poprawioną wersję powakacyjnego numeru, usuwając zeń wszystkie kontrowersyjne teksty. Decyzja w sprawie likwidacji tygodnika już jednak zapadła, a

oficjalne jej podjęcie nastąpiło na posiedzeniu Sekretariatu KC PZPR 2 października 1957 r. Ogłoszenie tej decyzji wywołało duże poruszenie, zwłaszcza w środowisku studenckim i doprowadziło do gwałtownych zamieszek w Warszawie w dniach od 3 do 7 października. W ich trakcie zginął co najmniej jeden demonstrant, a 79 znalazło się wskutek odniesionych ran w szpitalu. Milicja zatrzymała ogółem ponad pięciuset uczestników protestów, z których kilkunastu postawiono przed sądem i skazano na kary do 3 lat więzienia.

Burzliwa likwidacja "Po prostu" zakończyła okres przywracania przez partię pełnej kontroli nad sytuacją. Jakkolwiek w ciągu kilkunastu miesięcy po VIII Plenum nowe kierownictwo PZPR zdołało pozbawić społeczeństwo szeregu istotnych zdobyczy, to jednak przełom 1956 r. na trwałe zmodyfikował system komunistyczny w Polsce. Na totalitarnej konstrukcji ustrojowej pojawiły się liczne rysy oraz pęknięcia, które na przestrzeni kolejnych trzech dekad stopniowo coraz bardziej się pogłębiały i rozszerzały.

źródło: Dudek Antoni, *Ślady Peerełu. Ludzie, wydarzenia, mechanizmy*, Kraków 2001

8. PAŹDZIERNIK 1956, PIERWSZA ZWYCIĘSKA INSUREKCJA BEZKRWAWA - Antoni Zambrowski wysłane wtorek, 17, stycznia 2006 przez Krzysztof Pawlak. Publicystyka Antysocjalistycznego Mazowsza

"O roku ów! Kto ciebie widział w naszym kraju!" - można by zawołać za Adamem Mickiewiczem na wspomnienie wydarzeń w roku 1956. Był on pełen głębokich przemian zwłaszcza w Polsce, gdyż ówczesny komunistyczny "Gospodarz" PRL Bolesław Bierut nie przeżył rewelacji tajnego referatu Nikity Chruszczowa o zbrodniach Stalina i umarł w Moskwie 16 marca 1956 r. Na jego miejsce w uzgodnieniu z Kremlem (i w obecności Nikity Chruszczowa na plenum KC) wybrano Edwarda Ochaba, ale nim umocnił on swą pozycję w Partii i aparacie państwowym - w kraju trwał rozgardiasz. Oliwy do ognia dołała okoliczność, że tajny referat Chruszczowa o zbrodniach Stalina był czytany we wszystkich organizacjach partyjnych, zaś broszurę z tekstem (z nadrukiem na okładce: tylko do użytku organizacji partyjnych) można było kupić spod lady na bazarze Różyckiego na warszawskiej Pradze. We władzach partyjnych powstały dwie zwalczające się, tajne koterie (centralizm demokratyczny obowiązujący w partii komunistycznej wykluczał istnienie frakcji): orientująca się na ambasadę sowiecką grupa "natolińska" (zwana tak od pałacyku Urzędu Rady Ministrów w Natolinie pod Warszawą) o tendencjach zachowawczych oraz grupa "puławska" (od domów mieszkalnych przy ul. Puławskiej 24 i 26 w Warszawie, gdzie mieszkało kilku jej członków [tzw. Dom Wedla, i kamienica przylegająca - wytworne luksusowe mieszkania, zbudowane w przedwojennej Warszawie w stylu funkcjonalizmu, przymusowo zasiedlone po wojnie przez partyjnych notabli - przyp. ASME]), postulująca pewne reformy w kierunku demokratyzacji oraz domagająca się większej suwerenności PRL w stosunkach z Kremlem. Gdy w czerwcu 1956 roku wybuchły krwawe zamieszki w Poznaniu, rozpoczęte przez strajk załogi zakładów im. Stalina (dawne i obecne zakłady Cegielskiego) w obronie swych płac, obie frakcje zgodnie wysłały wojsko do stłumienia rozruchów, ale podzieliły się w sporze o przyczyny konfliktu. Pro Stalinowscy "konserwatyści" zgodnie z podpowiedzią z Moskwy akcentowali wpływ imperialistycznej agentury podczas odbywających się wtedy Międzynarodowych Targów Poznańskich, natomiast partyjni "liberałowie" podkreślali niedrożność mechanizmów społecznych, mających zapewnić więź pomiędzy władzą a klasą robotniczą.

W lecie zebrało się VII plenum KC, na którym owe koterie ujawniły swe istnienie. "Natolińczycy" postulowali wzrost płac robotniczych, regulację "narodowościową", czyli usunięcie z władz partyjnych i państwowych komunistów pochodzenia żydowskiego, rozliczenie zbrodni okresu stalinowskiego ze szczególnym uwzględnieniem roli oprawców tegoż pochodzenia (o innych przezornie milczano) oraz rehabilitację partyjną tow. Wiesława, czyli Władysława Gomułki - byłego sekretarza generalnego KC PPR (Usunięto go ze stanowiska w lecie 1948 roku i następnie uwięziono pod zarzutem odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego). "Puławianie" opierali się tym propozycjom, natomiast domagali się reform politycznych i gospodarczych, urynkowania gospodarki i wdrożenia samorządu pracowniczego w zakładach pracy. "Puławianom" sprzyjała inteligencja, zwłaszcza dziennikarze, gdyż "natolińczycy" jako tuba Moskwy domagali się ukrócenia ekscesów na łamach prasy, najbardziej otwartej w owym czasie i odważnej w krytyce błędów i wypaczeń minionego okresu w całym obozie ze Związkiem Rad na czele od NRD do Pekinu. Satyrycy z STS śpiewali z przekąsem o programie "natolińczyków": "Wszystkiemu winna rasa i prasa, i te, co majom mature".

W tych to okolicznościach jeden z przywódców "liberalnych" "puławian" w kierownictwie Partii Roman Zambrowski zaproponował Edwardowi Ochabowi ustąpienie stanowiska I sekretarza KC Władysławowi Gomułce i przelicytowanie w ten sposób postulatów kadrowych "natolińczyków". Zambrowski działał w ścisłym porozumieniu z premierem Józefem Cyrankiewiczem, dawnym socjalistą z PPS-WRN, traktowanym przez Kreml jako komunista gorszej jakości. Edward Ochab zamiast natychmiast zdymisjonować obydwu głosicieli tych propozycji, dla dobra kraju na nie przystał. W połowie października 1956 roku miano zwołać VIII z kolei plenum KC PZPR, by zatwierdziło owe zmiany na szczycie władzy. Ponieważ propozycje te nie były uzgodnione (wbrew komunistycznym zwyczajom) z Kremlem, do Warszawy bez zapowiedzi przylecieli przedstawiciele postalinowskiego kierownictwa KPZR Nikita Chruszczow, Władysław Mołotow, Anastas Mikojan oraz Łazar Kaganowicz w towarzystwie marszałka Iwana Koniewa. W tym samym czasie bez uzgodnienia z władzami polskimi z sowieckich baz na Ziemiach Zachodnich PRL wyruszyły w kierunku Warszawy sowieckie kolumny czołgowe. Do Zatoki Puckiej koło Gdańska wpłynęła eskadra sowieckich okrętów wojennych. W całej Polsce zawrzało, zaś świat wstrzymał z wrażenia oddech.

Po stronie nowego kierownictwa partyjnego na niezliczonych wiecach i masówkach opowiedziały się szerokie rzesze warszawiaków oraz mieszkańców Trójmiasta w swoich zakładach pracy i uczelniach wyższych.

Co wieczór wiewowali studenci Politechniki Warszawskiej. Przybyli do Warszawy przywódcy sowieccy ku swemu zdumieniu zdali sobie sprawę, że wbrew dotychczasowym zwyczajom, panującym w obozie moskiewskim, Polacy nie zamierzają ustąpić przed dyktatem. Gotowi są stawić opór w oparciu o szerokie rzesze robotników i studentów oraz wiernych nowemu kierownictwu oficerów LWP i KBW (Szczególnie w szeregach sił zbrojnych taką postawą wyróżniały się Wojska Wewnętrzne z gen. Włodzimierzem Musiem i gen. Bronisławem Bednarzem oraz zwolnionym właśnie z więzienia gen. Waławem Komarem, a nadto dowództwo Wojsk Lotniczych z gen. Janem Freyem-Bieleckim na czele). Również reperkusje międzynarodowe takiego konfliktu byłyby nie do przewidzenia. Po stronie Polaków opowiedziały się dwa niezależne od Moskwy kraje komunistyczne, z którymi Nikita Chruszczow musiał się liczyć: Chińska Republika Ludowa oraz Jugosławia z jej prezydentem marszałkiem Josipem Brozem "Titem". W tych warunkach przywódcy sowieccy woleli przyjąć do wiadomości wyjaśnienia polskich komunistów, że PZPR nie zamierza podważać sojuszu z ZSRR i innymi krajami obozu sowieckiego. Odwołali oni marsz swoich wojsk na Warszawę i powrócili do Moskwy samolotem Tu-104. "Tu i z powrotem" - żartowano z satysfakcją w Warszawie. Cały cywilizowany świat, który ze wstrzymanym oddechem śledził wydarzenia w Polsce w obawie przed nową tragedią na kształt Powstania Warszawskiego z sierpnia 1944 roku, odetchnął z ulgą i uznaniem dla postawy Polaków.

VIII Plenum KC PZPR wybrało w otwartym głosowaniu Władysława Gomułkę na I sekretarza KC. Jednocześnie po raz pierwszy i jedyny wybrano w tajnym głosowaniu Biuro Polityczne oraz sekretariat KC. Zdecydowaną większością głosów przeszła lista proponowana przez tow. Wiesława. Nie było na niej ludzi Moskwy, w obronie których interweniowali przywódcy sowieccy. Nie zgłoszono oczywiście do wyboru listy alternatywnej, jedynie dwaj promoskiewscy członkowie KC Stanisław Skrzyszewski oraz Bolesław Rumiński wysunęli w miejsce Romana Zambrowskiego kandydaturę marszałka Konstantego Rokossowskiego. Marszałek obojga narodów przegrał atoli, uzyskując jedynie 23 głosy wobec 56 oddanych na R. Zambrowskiego. 56 głosów otrzymał również inny przedstawiciel "liberalnego" nurtu w Partii Jerzy Morawski (Edward Ochab otrzymał 75 głosów, o jeden głos więcej od W. Gomułki). Innymi słowy, stosunek głosów 56 : 23 obrazuje stosunek sił w KC PZPR pomiędzy zwolennikami reform i suwerenności kraju a zwolennikami socjalizmu ze Związkiem Rad na czele.

23 października odbył się w Warszawie na dawnym placu Stalina przy Pałacu Kultury i Nauki tegoż imienia wielki wiec mieszkańców Warszawy i okolic z poparciem dla nowego kierownictwa partyjnego. Wiece otworzył I sekretarz KW PZPR w Warszawie Stefan Staszewski (wł. Gustaw Szuster), który odegrał istotną rolę w przygotowywaniu oporu przed sowiecką interwencją (Jego determinację wzmagala okoliczność, że spędził on osiem lat w łagrze na Kołymie, dokąd trafił jako polski komunista wskutek czystek stalinowskich). Przemówienie wygłosił Władysław Gomułka, wzywając w nim do zakończenia wiecowania. Po nim musiał przemówić nieprzygotowany do tego, a wywołany przez zebrane tłumy gen. Marian Spychalski, również więzień w okresie stalinowskim. Wiece zamknął S. Staszewski, zaś orkiestra odegrała "Miedzynarodówkę". Po niej zebrany tłum odśpiewał bez akompaniamentu orkiestry hymn "Jeszcze Polska nie zginęła". Mimo wezwań Gomułki do zaprzestania wiecowania duże grupy młodzieży krążyły po mieście, domagając się uwolnienia z internowania księdza Prymasa Stefana Wyszyńskiego oraz odesłania do Moskwy marszałka Konstantego Rokossowskiego. Co też się wkrótce stało.

W Polsce nie umiemy obchodzić rocznic naszych zwycięstw. Zwyczajem jest obchodzenie pamięci tragicznych ofiar nieudanych powstań narodowych. Pamiętalibyśmy o "wiośnie w Październiku" 1956, gdyby przyniosła Polakom nie tryumf, lecz zagładę pod sowieckimi czołgami. Lecz dla milionów Polaków w owym czasie było to wielkie zwycięstwo, poprawiające ich codzienne bytowanie oraz zmieniające wizerunek Polaków w oczach świata. Znany pisarz austriacki Franz Werfel napisał wcześniej sztukę "Jakobowski i pan pułkownik", której bohaterem był dzielny Żyd Jakobowski towarzyszący zwariowanemu polskiemu pułkownikowi Umieralskiemu podczas letniej kampanii francuskiej 1940 roku. Tak nas postrzegał świat po Powstaniu Warszawski 1944 roku - jako naród Umieralskich. Od Polskiego Października 1956 roku było to już niemożliwe. A znany rosyjski pisarz emigracyjny Władimir Maksimow mówił mi z uznaniem, że po 1956 roku inteligent rosyjski patrzył na Polaków "snizu wwierch" - czyli z podziwem i zazdrością.

Antoni Zambrowski. Publicystyka Antoniego Zambrowskiego na ASME